

---

**BELGÜ**  
**2020**

---

# BELGÜ

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ İNSANİ BİLİMLER VE EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl: 4 / Sayı: 5 / 2020 - YILDA BİR YAYINLANIR.

**Ardahan Üniversitesi**

**İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dekanlığı**

**Adına Sahibi : Prof. Dr. Mehmet BİBER**

**Editör Kurulu**

Berkay DİNÇER

Sümeyye AKÇA

Oğuz ARAS

**Kapak Resmi**

Hirato NAMBA

ISSN: 2149-5491

**Belgü Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi'nin resmi yayın organıdır. Yayın dili Türkçe ve kabul gören Batı dilleridir. Yılda bir kez basılan ulusal hakemli bir dergidir.**

**Bu dergide yayımlanan makalelerin içeriği tamamen yazarların sorumluluğundadır.**

**Yazışma Adresi:** Ardahan Üniversitesi Yenisey Kampüsü

İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi - Çamlıçatak Mevki

75000 Merkez, Ardahan - Türkiye.

Tel: 0478 211 75 26

Fax: 0478 211 75 27

e-posta: [ibef@ardahan.edu.tr](mailto:ibef@ardahan.edu.tr) / [belgu@ardahan.edu.tr](mailto:belgu@ardahan.edu.tr)

web: <http://dergipark.gov.tr/belgu>



# BU SAYININ HAKEM KURULU

---

Prof. Dr. Ferruh AĞCA (Eskişehir Osmangazi Ü., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü)

Dr. Abdullah ELCAN (Mersin Ü., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü)

Dr. Y. Gürkan ERGİN (İstanbul Ü. Tarih Bölümü)

Dr. Sıla GEN KAYA (İstanbul Aydın Ü., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü)

Dr. Cengiz GÜRBIYIK (Manisa Celal Bayar Ü., Sanat Tarihi Bölümü)

Doç. Dr. Bülent İŞLER (Ankara Hacı Bayram Veli Ü., Sanat Tarihi Bölümü)

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Ü., Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü)

Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU (Marmara Ü., Tarih Bölümü)

Prof. Dr. Mustafa ÖZER (İstanbul Medeniyet Ü., Sanat Tarihi Bölümü)

Dr. Güner SAĞIR (İstanbul Ü., Müzecilik Bölümü)

Doç. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU (Atatürk Ü., Arkeoloji Bölümü)

Dr. Özgür TURAK (İstanbul Ü., Arkeoloji Bölümü)

# İÇİNDEKİLER

---

## **Sözlüklerimizde Halk Etimolojisi**

Folk Etymology in Our Dictionaries

Günay KARAAĞAÇ..... 7

## **Köktürkçe İsi/İşi ~ Kisi/Kişi Üzerine**

On Kök Turkic İsi/İşi ~ Kisi/Kişi

Ceval KAYA..... 19

## **Ardahan'ın Tarihi Mimarisi: Türk ve Çarlık Rus Dönemleri Yapılarına Toplu Bir Genel Bakış**

Historical Architecture of Ardahan: A Collective Overview of The Buildings of The Turkish And Tsarist Russia Periods

Özlem ORAL PATACI..... 27

## **Şeytan Kalesi'nin Antik Dönem Buluntuları**

Finds of Antiquity in The Devil's Fortress

Sami PATACI..... 89

# EDİTÖRLERDEN

Değerli okuyucularımız,

Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi yayın organı olan Belgü'nün beşinci sayısı ile sizinle beraberiz. Koronavirüs tehlikesinin tüm dünyayı tedirgin ettiği şu günlerde 2020 yılının sayısını çıkarmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bilimsel iletişimin her halükarda devam etmesi bizleri umutlandırmaktadır. Belgü her ne kadar fakülte dergisi olarak yayın hayatına başlamış olsa da, daha geniş bir kapsayıcılıkla alanyazına değer katacak orijinal araştırma makalelerini siz kıymetli okurlarımıza sunmaktadır.

Bu sayımızda Türk Dili, Sanat Tarihi ve Arkeoloji alanlarından olmak üzere dört hakemli makale bulunmaktadır. Ardahan'ın artık simgesi haline gelen Şeytan Kalesi ve Ardahan tarihi mirası üzerine yapılmış çalışmalar emin ki literatüre ciddi katkılar sağlayacaktır. Ayrıca Türk Dili üzerine alandaki iki kıymetli hocamızın çalışmasını sizlerle paylaşıyor olmaktan gurur duyuyoruz.

Bilginin, bilgi transferinin bu denli önemli olduğu günümüzde Belgü dergisi ekibi olarak nitelikli bir dergi olma yolunda önemli adımlar atmaktayız. Bu sayıda da çalışmaların titiz değerlendirmelerinde bizlerden katkılarını esirgemeyen hakemlerimize çok teşekkür ediyoruz. Hakem listemizin yayımlanan makale sayısına göre fazla kişiyi içermesi kabul edilmeyen veya çekilen çalışmalar olmasından kaynaklanmıştır. Belgü bundan sonraki sayılarda yeniliklerle beraber daha kuvvetli bir şekilde kaliteli bir dergi olma yolunda yayın hayatına devam edecektir.

Berkay Dinçer  
Sümeyye Akça  
Oğuz Aras



---

# SÖZLÜKLERİMİZDE HALK ETİMOLOJİSİ

## FOLK ETYMOLOGY IN OUR DICTIONARIES

Günay KARAAĞAÇ\*

---

### Öz

Köken bilgisi, sözlerin ses, biçim, yapı ve anlam tarihleri üzerine yapılan dil çalışmasıdır. İnsanların atalarından kendilerine kalmış miras olan kullandıkları sözlerin kökenlerine ilgi duymaları, son derece doğaldır ve köken bilgisi, en eski dil çalışma alanlarından biridir. Köken bilgisinin araştırma konusu, bilinen eski kök söze ve temel anlama ulaşmak, art zamanlı karşılaştırmalı yöntemle, bilinmeyen kök biçimi ve temel anlamı kurgulamaktır; böylece, dilin dilsel biçimlenme süreci ile anlamsal değişme sürecinin fotoğrafını çekmektir.

Dil göstergelerini oluşturan gösteren-gösterilen, yani biçim ve anlam ilişkisinin kuruluş biçimlerindeki çeşitlilik, anlam çalışmalarının başlıca güçlüğüdür. Biçim veya anlamı yeniden açıklamak, yani doğruluğu bilinen dil birimlerinin ışığında, onların ilk biçimlerini ve ilk anlamlarını belirlemeğe çalışmak, köken bilgisinde zorunlu bir yöntemdir.

**Anahtar Kelimeler: Biçim, Anlam, Etimoloji, Halk Etimolojisi.**

---

\* Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ardahan. gunaykaraagac@ardahan.edu.tr

## Abstract

Etymology is the study of the language on the sound, form, structure and meaning histories of words. It is very natural for people to be interested in the origins of words that descent from their ancestors, and Etymology is one of the oldest language fields of study. The subject of research of Etymology is to reach the known old root word and basic meaning, to fictionalize the unknown root form and the basic meaning by using the time comparative method; thus, photographing the process of language's linguistic formation and the process of semantic change.

The major difficulty of the studies of meaning is the diversity in the forms of the sign-and-signified which constitutes the language indicators, that is, the forms of the relationship between form and meaning. Re-explaining structure or meaning, that is to try to determine their first forms and their first meanings in the light of known units of language, is a necessary method in the Etymology.

**Keywords:** Structure, meaning, Etymology, Folk Etymology

## Giriş

Dil birimleri, biçim ve anlam değerleriyle vardır ve bu nedenle bir dil birimi üzerinde çözümlenebilir, o birimi anlamlandırmak demektir. Bu yüzden de dilbilgisel çözümlenmeler, anlamlandırmayla, yani anlam çözümlenmeleriyle yan yana yürütülür; çünkü dilbilgisel yapı ile anlam, birlikte vardır, birlikte doğar ve birlikte ölürler; dolayısıyla da birlikte çözümlenirler. Dilbilgisel çözümlenmelerin ana amacı, biçimden anlam çıkarmak, diğer bir deyişle iletişim sürecindeki sözü, söz dizimini, metni ve bağlamı anlamaktır. Dilde biçim ve anlam ile biçim ve anlam ögeleri, birlikte çalışan yapılardır.

Sözün ne zaman, hangi coğrafyada, hangi söz yapımı kalıbıyla, hangi dil malzemesi temelinde, hangi biçimde ve hangi anlamlarda oluştuğu, aynı zamanda hangi tarihsel değişimleri geçirdiği, sözdeki köken bilgisel çözümlenmenin amacıdır. Sözün bilinen veya olası en eski biçimini ve anlamını yakalamak, köken bilgisi çözümlenmesinin konusunu oluşturur.

Halk etimolojisi ise, yalnızca ses benzerlikleri kullanılarak yapılan köken bilgisi çalışmasıdır. Hiçbir yer ve zaman diliminde, biçim ve anlamca tekdüzeliğe sahip olmayan dillerin en değişken yapısı olan ses yapısına dayanarak yapılan halk köken bilgisi yaklaşımları, dilciliğin en çetin alanını bir şaka kolaylığına taşımış ve bu konuyu kulağı olan herkesin at koşturabileceği bir alan haline getirmektedir. Halk köken bilgisi, bazı sözlerin bazı sözlere ses ve biçim bakımından daha fazla benzemesi yüzünden, kök ve türevlerindeki anlam ilişkisini hiç katmaksızın, söz kökleri ve türevleri arasında bulunması gereken eski bilgi-yeni bilgi ilişkisini kurma endişesini taşımaksızın, bu sözlerin seslerindeki benzerliğe aldanarak yapılan köken bilgisi yorumlarıdır.



Köken bilgisi çalışmalarının temel amacı, bir dildeki önceki bilgi-sonraki bilgi veya eski bilgi-yeni bilgi ilişkisini belirlemeğe çalışmaktır. Bu çalışmaları yürütürken başvurabileceğimiz başlıca yolları şöyle sıralamak mümkündür:

**1.Söz kökü ve türevlerinin biçim-anlam ilişkilerini inceleme yöntemi:** Bu yolda yürürken, elimizde, bütün dillerin başlangıçta tek heceli oldukları ve bütün yapımlık ve çekimlik bağlı biçim birimlerinin asıl birim kaynaklı olduğu gibi başlıca iki ön kabul vardır. Burada diller arasında büyük ölçüde ortak olan ses olaylarından çok daha önemli bir konu vardır: Eski bilgi ve yeni bilgi ilişkilerinin belirlenmesi.

Yazı ile dilin buluşması insanın yeryüzü tarihinde oldukça yeni bir olgu olduğu için, sözlerin tek heceli bu köklerini ve onların ilk anlamlarını belirlemek, her zaman mümkün olmaz. Bu durumda, birden çok heceli anlamlı birimleri söz kökü kabul etmekten başka bir yol kalmaz.

Türkiye Türkçesinin bugünkü ölçünlü dilinde ET *abi-* ve *ubi-*‘tan haberimiz olmadığı için *avun-*, *avut-*, *utan-* gibi yapıları kök kabul etmekten başka çaremiz kalmaz. Oysa, insanlık için oldukça yeni bilgiler oldukları için, hiçbir dilde ‘avunmak’, ‘avutmak’ ve ‘utan-‘ gibi yeni, genç ve soyut bilgilere işaret eden bir kök söz olamaz. Her soyut bilginin temelinde beş duyu organıyla algılanabilir somut bir bilgi vardır: ET *abi-* ‘kapamak; örtmek, gizlemek’ ~ ET *abin-* > *avin-* ‘kapanmak; örtünmek, gizlenmek’ > TT *avunmak*’ ~ ET *abit-* > *avit-* ‘kapatmak; örtmek, gizlemek’ > TT *avit-* > *avut-* ‘avutmak’.

**2.Kök dal biçimlerden yardım alma yöntemi:** Dillerin kök biçim birimleri, tarihsel süreç içinde birçok türeve sahip olmuşlardır. Dillerin türetme düzeneklerini geliştirmeden önce ve bugün izleyemediğimiz tarih öncesi devirlerinde ise, komşu bilgiler, dal kökler ile doğmuşlardır. Diller yazı ile buluştuklarında, kök yapılarında değişimler, köklerin değişik söyleyişlerle ortaya çıkmış dal biçimleri çoktan oluşmuştu. Kısacası, dillerin söz türetme düzenekleri gelişmeden önce, bir tür şiveler arası alıntılar ifade eden bu dal biçimlerin komşu bilgileri adlandırmak için kullanıldıklarını görmekteyiz. Söz kökleri, dillerin sözlüklerinde, tek ve ilk kökler halinde değil, eski şiveler arası alıntılar ifade eden dal biçimleriyle birlikte yer alırlar:

GT *ot* ‘ateş’ ~ *ota-*, *otu-* ‘ateş yakmak’ ~ *odun* ‘odun’ ~ öteş ‘ateş’ ~ *otag* ‘otağ’ (> TT *oda*) ~ *oçak* ‘ocak’ ~ Moğ. *odun* ‘yıldız’ ~ Moğ. *modun* ‘ağaç’; Moğ. *oçın* ‘kıvılcım’ vb.

GT *ob*, *oba* ‘parça’ ~ *og-* ‘oğmak’ ~ *opra-* ‘yıpranmak’ ~ *obruk* ‘çukur, dere’ ~ *yıpran-* ‘yıpranmak’ ~ *epri-* ‘yıpranmak’ ~ *doğra-* ‘doğramak’ ~ *avk-* ‘ufalamak’ ~ *abuşka* ‘yaşlı’ ~ *uşak* ‘ufak, uşak’ ~ *ufak* ‘ufak’ ~ *uğur* ‘yol’ ~ *çığır* ‘yol’ ~ *tıkar* ‘yol’;

GT yük- ‘yığmak’ ~ *yükmek* ‘yığın, tomar’ ~ *yok* ‘çok’ ~ *yokuş* ‘yokuş’ ~ *yığ-* ‘yığmak’ ~ *yoğun* ‘yoğun’ ~ *çok* ‘çok’ ~ *yüksek* ‘yukarı’ ~ *yukarı* ‘yüksek’ ~ *öklit-* ‘çoğaltmak’ ~ *öküş* ‘çok’ ~ *tomar* ‘tomar’ ~ *tüg-* ‘toplamak’ ~ *düğün* ‘toplantı’ ~ *düğüm* ‘düğüm’ ~ *tepe* ‘yığın’ ~ *tömek* ‘yığın’ ~ *tümen* ‘yığın; on bin’ ~ *kop* ‘çok’ ~ *köp* ‘çok’ vb.

GT ış- ‘ışınmak’ ~ *ısın-* ‘ısınmak’ ~ *alış-* ‘tutuşmak; alışmak’ ~ *alev* ‘alev’ ~ *yaltıra-* ‘parlamak’ ~ *çaşın* ‘şimşek’ ~ *ışık* ‘ışık’ ~ *şimşek* ‘şimşek’ ~ *yıldız* ‘yıldız’ ~ *yıldırım* ‘yıldırım’ ~ *yalım* ‘ateş’ ~ *yaldız* ‘yaldız’ ~ *yaltırık* ‘parlak’ vb.

**3. Donuk biçimlerden yardım alma yöntemi:** Donuk söz, düzensiz ses değişimleriyle veya başka nedenlerle ortaya çıkan ses ve anlam değişimlerinden dolayı asıl biçim birimi unutulmuş veya asıl biçim birimi-bağlı biçim birimi ilişkisi sezilemeyen yapılardır. Bu tür sözler, alıntı sözler gibi bir bütün olarak algılanırlar ve onlar gibi oldukça şaşırtıcı ses ve anlam değişikliklerine uğrarlar: ET *uçra* ‘uca doğru’ (< *uç* ‘uç’ + *-ra* ‘yön eki’) > TT *ücrä* ‘tenha’; ET *içkur* ‘giysi içine bağlanan kuşak’ (< *iç* ‘iç’ + *kur* ‘1. kuşak; 2. zaman’) > TT *uçkur* ‘kemer, kuşak’; ET *ıdı ber-* > Kıp. ve Çağ. *yiber-*, EAT *viribi-* ‘göndermek’; GT *sogış* ve *sogış-* ‘savaşmak’ > TT savaşmak.

Ses değişimlerinin hep düzenli olmadıklarını her zaman göz önünde tutmak gerekir. Bu tür değişimler de donuk biçimler ortaya koyar: GT *ısı-n-* ~ *ısıcak* > TT *sıcak* ‘sıcak’; GT *bar-* > TT *var-* ‘var’; ET *alakır-* ‘bağırarak, haykırmak’ ~ *alakırış-* ‘bağırışmak’ ~ \**alakır-tı* > *lakırtı* > *lakırdı* ~ ET *aykır-* ‘bağırarak’ > TT *haykır-*; ET *yoş* ‘loş, alaca karanlık’ > TT *loş* ‘yeterince aydınlık olmayan, yarı karanlık’, ET *karşu* (< *kaş* ‘ön’ + *-ru* yön eki) > EAT *karşı* ‘öne doğru > karşı’.

Aynı durum iki ya da daha çok sözün genelleşip nedensizleşerek bir bütün haline, tek bir sözlük birimi haline gelişlerinde de söz konusudur. Dilbilgiselleşme, ancak varlık+varlık veya varlık+eylem ilişkisinde ortaya çıkan büyük ve genel bilgilere, ilişkilere ad yaratırken, sözlükselleşme, kendi içinde bir bütün ve tek olan bilgilere ad olur. Birleşik sözler, deyimler ve atasözleri, böyle bir kalıplaşmanın, yani genelleşerek nedensizleşmenin ürünüdür ve dolayısıyla, her nedensizleşmiş dil birimi gibi onlar da birer sözlük birimidirler: *akbaba*, *kaptıkaçtı*, *şıpsevdi*, *nasıl*, *niçin*, *nere*, *dolmuş*, *dolma*, *dondurma*, *göze girmek*, *gözden düşmek*, *başgöz etmek*, *dibine darı ekmek*, *dil dökmek* vb.

**4. Başka dillerin eski bilgi-yeni bilgi ilişkisine başvurma yöntemi:** Ses değişimleri ve ses olayları, genellikle, bütün dillerde ortak olmasına karşılık, anlam değişimlerinde, birinci-ikinci anlam, yani eski bilgi-yeni bilgi ilişkilerinde büyük farklılıkların yaşandığını biliyoruz.

Bu farklılıklara rağmen, çeşitli dillerdeki birinci anlam-ikinci anlam, yani

önceki bilgi-sonraki bilgi ilişkisinin zaman zaman çakıştığını hayretle görürüz. İnsanların, ayrı ayrı dil ve kültürlerde yaşasalar da, belki onların ‘insan oluşlarının gereği’, yani eskilerin ‘eşyanın tabiatından’ diye vurguladıkları gibi, aynı şeyleri aynı şeylere benzetmeleri, aynı şeyleri aynı şeylerle ilişkilendiriyor olmaları, sonuçta bu insan oluşun bir gereği olmalıdır.

Bu tür paralellikler, bir yandan, karşılaştırmalı dil ve kültür çalışmaları yapanlara büyük tuzaklar hazırlarken, bir yandan da dillerin sözlü ve karanlık devirlerinde olup bitenleri, bu yazı öncesi devir insanlarının dil ve düşünce dünyasını yakalamakta, köken bilgisi çalışmalarına büyük ipuçları sunar:

Birçok dilde ‘anlatım, dil kullanımı’ bilgisi, ‘var olmak, bulunmak’ alt bilgisine dayanır: Lat. *state* ‘olma, olma şartları; bulunma; durma’ ~ İng. *statement*: ‘ifade, anlatım’ // Ar. *karar* ‘olma; bulunma; durma’ ~ *ikrar* ‘sözlü ifade, anlatım’ ~ *takrir* ‘yazılı ifade, anlatım’ // GT. *tokta-* ‘durmak’ ~ *toktam* ‘anlatım, dilekçe’.

Yine ‘ön’ kavramı, birçok dilde ‘karşılama, kabul etmek; dostluk etmek’ veya bunun tersi ‘karşı koymak, kabul etmemek, engellemek; düşmanlık etmek’ kavramlarına temel olmuştur: Mac. *el-* ~ *elö* ‘ön, karşı’ ~ *ellen* ‘karşı, zıt; aleyhinde’ ~ *ellenség* ‘düşmanlık’ ~ *ellenál-* ‘karşı durmak, karşı çıkmak’ // Ar. *kabl* ‘ön, önce’ ~ *takbil* ‘öpmek’ ~ *istikbal* ‘karşılama; gelecek’ ~ *mukabele* ‘karşı olmak, karşılık vermek; zıtlaşmak; karşılamak’ ~ *tekabül*: ‘karşılık olmak, uygun gelmek’ // Moğ. *tus* ‘ön, karşı’ ~ *tuskı* ‘karşı, zıt’ ~ *tusla-* ‘karşı olmak’ // GT *ön* ‘ön’ ~ *önle-* ‘engel olmak; karşılamak’; GT *karşı* ‘karşı, ön’ *karşıla-* ‘karşılama, konuk karşılamak; önlemek, engel olmak’ ~ *karşılaş-* ‘rastlaşmak; karşı karşıya gelmek, yarışmak’.

Bazı dillerde yine ‘örtmek; utanmak’ bilgileri, alt bilgi - üst bilgi ilişkisi içindedir: ET *abı-* ‘örtmek’ ~ *abın-* ‘örtünmek’ ~ *abıt-* ‘örtmek’ ~ \**abıt* > *uvıt* > *ut* ‘ar, utanma duygusu; avret yeri’ ~ *ubıt-a-n-* > *uvtan-* > *utan-* ‘utanmak’ // Ar. *hicab* ‘perde, örtü; utanma duygusu’ ~ *mahcub* ‘utanmış, utanma’.

**5. Başka dillere geçmiş sözlerden yardım alma yöntemi:** Dillerin dil bilgilerini ve sözlüklerini komşularını ihmal ederek yazmak mümkün değildir.

Dilbilgisel ve sözlüksel alıntılar, dillerin örneksemelerden ibaret olan kurallarına bağlı olmadıkları için, daha eski biçim ve anlamları koruyor olabilirler:

TT şalvar “şalvar” sözünün eski biçimini Rusçadaki çalbarı’ “şalvar” sözünden çıkarabiliriz.

TT *bahş* (< Far. *bahş* < GT *bağış*): Bağış, bağışlama, sunma. // TT *bahşiş* (< Far. *bahşiş* < GT *bağış* + Far. *-iden*): Bir hizmet görene haktan ayrı olarak verilen para.

TT *cuşış* (< Far. *cūşīş* < Far. *cuş-iden* < GT çoğuş- > TT *coş-*): Coşkunluk, coşma.

TT *çuha* (< Far. *çuha* < ET çok-, çoka, çokmar ~ *toku-*, *tokum*, *tokmak*): Dokumacılıkta tüysüz, ince, sık dokunmuş yün kumaş. // TT *çuval* (< Far. *çuvāl* < GT çok-, çoka, çokal ~ GT *toku-*, *tokum*): Pamuk, kenevir veya sentetik iplikten dokunmuş büyük torba.

TT *dikiz* (< Yun. *dikiz* < *dikdizo* < TT *dik-* + Yun. *-izo*): Dikizlemek eylemi; bakma, gözetleme, bakış, erkete.

TT *kağıt* (< Far. *kāgaz*, *kāgiz* < GT *kakıt*, *kegde*, *kakaç* ~ Moğ. *hagda*, 1: önceki yıla ait kuru ot ~ *hagdara-*: kağşamak, kurumak, (ot) kurumak veya solmak ~ *hagudasu(n)*, *haudasu(n)*: kağıt, kağıt yaprağı, sayfa; liste, dizin; not; ufak risale, kitapçık ~ *hagudasula-*: listelemek, listeye geçirmek, deftere yazmak; döküm yapmak, envanter çıkarma;): Hamur durumuna getirilmiş türlü bitkisel maddelerden yapılan, yazı yazmaya, basmaya, bir şey sarmaya yarayan kuru, ince yaprak.

**6. Dil dışı alanlardan yardım alma yöntemi:** Bu ilke, belli sözlerin doğmasına neden olan tarihsel olayları yeterince bilmeyi gerektirir. Köken araştırmacıları sadece dil biliminin değil, tarih, folklor, arkeoloji, coğrafya ve etnografya gibi bilimlerin verilerinden de yararlanmalıdır.

TT *donanma* sözü, köken bilgisi çalışmalarında biçim bilgisi açısından bir güçlük çıkarmazken, anlam değişmelerinde ancak dil dışı konularla açıklanabilecek özellikler taşır. Bugünkü anlamları içinde ancak tarih biliminin verileriyle ve kültürel bir eğretilenlikle açıklanabilecek anlamlar taşımaktadır: donanma sözünün “3. Bayramlarda, sevinçli günlerde bayrak, ışık kullanarak, fişek yakarak yapılan şenlik ve 5. Bir ülkenin deniz gücü” (TS) anlamları, Osmanlı tarihinin bilgisiyle açıklanabilecek anlamlardır.

Türkçe sözlüklerde yalnızca kulakla ve anlam yakıştırılmalarıyla yapılmış köken bilgisi çalışmalarına birkaç örnek verelim:

### 1. Kılavuz: Yol gösteren kimse, rehber.

İlk kaydının Doerfer’in de dediği gibi İbn Fadlan (m.s. 923) tarafından yapıldığını ve *kulavuz* ‘kılavuz, rehber’ sözünün Türkçeye İrani bir dil olan Harezmceden geçtiğini yazan Clauson, sözün *kulağuz*, *kulavuz*, *kulabuz* vb. gibi yazımlarına değinmekle yetinir (EDPT).

M. Räsänen ise, *kolaguz*, *kolabuz*, *kolavuz* ‘kılavuz; peygamber?; \**kolovur* > *Grek*.

*holoubor* sözünün GT *kol* ‘kol’ dan türemiş olma ihtimaline işaret eder (VEWT). Daha önce de Ramstedt, *kolavuz* (< *kol* ‘kol’ + \*-avuz ‘Hint-Avrupa dillerinden bir ek’) etimolojisini yapmıştı (Ramstedt-21).

Ahmet Topaloğlu ise, “ET *kulabuz* > *kulavuz* (Eski bir İran dilinden gelmiştir.)” der (MTS).

Tarihsel Türkçenin başlangıcından çok önce türetilen bu söz, Türkçenin kendi sözüdür:

\**kilavuz* sözü Türkçedir: ET *kulawuz* “kılavuz, rehber” (EDPT 617) ~ Çuv. *kal* ‘dil’; *kala-* ‘söylemek’ ~ Moğ. *kele(n)*: a) dil // b) dile benzeyen her şey; çan tokmağı, tokenin dili, vb. c) dil, lisan, konuşma ~ *kele-*: söylemek, söz söylemek, kelimelerle ifade etmek; konuşmak, demek, söylemek, anlatmak, hikaye etmek ~ *keleci*: yorumcu, tefsirci ~ *kelegçi*: konuşmacı; yüklem (*db.*) ~ *kelemürçi*: yorumcu; tercüman vb.

Dediğimiz gibi, tarihsel Türkçenin başlangıcından çok önce türetilen bu söz, Türkçenin birçok komşusuna verdiği kendi sözüdür:

*kilavuz* sözü başka dillere de verilmiştir: *kilavuz* > *Far. kulavuz, kulaguz, kulagur, qelāvîz* “kılavuz”; *kulavuzi kerdn* “kılavuzluk etmek”; *kélemeçi* “tercüman” (TMEN 335, 1504; Erş. 232; GK); *Ar. qalavûz, yilâvûz, yilâvû®*, *yalâvû®*, *yalâgûz, âlâvûz* “gemi kılavuzu; vida”; *muyalva®* “kılavuzlu” (Kun. 208, 209; TMEN 1505: ŞY 289; Prok. 63; Ayt. 89); *Rus. kiliçey* “haberci, ulak”; *kalâuz, kalâus, kalâuş* “cep; torba; yol torbası, azık çantası” (Fas. II, 165; Şip. 153; TMEN 335); *Erm. kılavuz* “kılavuz, rehber; ara bulucu, çöpçatan” (Aç. 179); *Mac. kalóz, kalavuz, kalauz* “kılavuz, rehber; konduktör”; *kalugyer* “ortodoks rahip” (Mik. 95; TMEN 1504; Kak. 237; MTESz. II, 321; Bak. 207; Lig. 80, 90, 253); *Rom. călăuză* “kılavuz, rehber, yol gösteren; yönetici”; *a călauzi* “kılavuzluk yapmak, rehberlik etmek”; *călugăr* “ortodoks rahip” (Mik. 95; Şay. II, 80; Mey. 169; Lok. 1276; TMEN 1504; Kak. 237; Bak. 207; Rol. 140); *Bul. kalaúz-in, kuláz* “kılavuz, rehber; öncü; gözcü, keşif kolu; komisyoncu, simsar; saatin uzun göstergesi, yelkovan; kapı tokmağı”; *kalauzlik* “kılavuzluk”; *kilauzlama* “casusluk”; *kilauzlâisam* “kılavuzluk etmek, yol göstermek” (Mik. 95; Mey. 169; Lok. 1276; TMEN 1504; Kak. 237; Gran. 180; Gab. 367, 418; Alf. 119, 156); *Srp. kalâuz, kalâvuz* “kılavuz, rehber; her kapıyı açabilen özel bir anahtar, maymuncuk”; *kalâuziti* “yol göstermek, kılavuzluk etmek” (Mik. 95; Lok. 1276; TMEN 1504; Kak. 237; Škal. 386); *Arn. kullaus, kallauz* “yol gösterici, kılavuz; casus, araştıran”; *kallauzis* “araştırmak, soruşturmak”; *kallusi* “araştırma”; *kallauzllik* “kılavuzluk” (Mik. 95; Mey. 169; Ber. 55; TMEN 1504); *Mak. kalauz* “kılavuz, rehber” (Nas. 81); *Yun. kolaúzo, kulaúzos* “kılavuz, yol gösterici”; *horio puf enete kolaúzu den theli* “görünen köy kılavuz istemez” (Mey. 169; Kuk. 50; TMEN 1504; Geor. 112, 139, 228; Ahl. 76; Gia. 70). *krş. elçi, yalavaç, keleşü, kala-, tile-, yala-*

*ilen-, dilmaç vb.(TVS).*

**2. Okumak:** 1. Yazıya geçirilmiş bir metne bakarak bunu sessizce çözümleyip anlamak veya aynı zamanda seslere çevirmek. 2. Bu biçimde yazılmış olan bir metnin iletmek istediği şeyleri öğrenmek. 3. Bir konuyu öğrenmek için okulda, bir öğretmenin yanında veya yazılı şeyler üzerinde çalışmak, öğrenim görmek (TS).

Dr. Osman Turan, “*Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması*”<sup>1</sup> adlı bir yazı yazar. Bu yazıdan eski Türk topluluklarında okun yerini ve önemini ayrıntılarıyla öğreniriz. Yine bu yazıda, GT *oku-* sözü, “okun ucuna birtakım işaretler koymak suretiyle haber yollamak” anlamıyla *ok* “ok” sözüne bağlanır. Bu bilgi, kaynak belirtilmeksizin Şinasi Tekin tarafından da yinelenir<sup>2</sup>. Son olarak, Ünal Zal, “*Türk kültüründe ‘ok’ların taşıdığı anlamlar ve ‘okumak’ fiilinin ortaya çıkışı üzerine*”<sup>3</sup> adlı yazısında aynı bilgileri yineler.

Sözlükler de bu konuda pek farklı açıklamalar yapmazlar:

*oku-* sözüne, *ok* “ses, seda, çağrı” maddesi içinde yer verdiği sözlüğünde Martti Räsänen, çeşitli Türk şivelerindeki anlamlarını sıralamakla yetinir: *oku-* “çağırarak, seslenmek; şarkı okumak; ezbere okumak; dikkatini çekmek; kandırmak”. (Räsänen 360).

Gerhard Clauson ise, iki ayrı *okı-* kabul eder ve *okı-* (I) “çağırarak, davet etmek; okumak” ve *okı-* (II) “geçirmek, kusmak” anlamlarını verir.

Hasan Eren’in sözlüğünde kendisine yer bulamayan *oku-* sözü hakkında, Tuncer Gülensoy şunları yazar: *oku-* “Yazıya geçirilmiş bir metne bakarak seslere çevirmek; öğrenim görmek”, (hık.) “dügün, mevlit gibi yerlere çağırarak”

ET. *okı-* “okumak; çağırarak, davet etmek” (EUTS. 140; DLT. *okıl-, okın-, okıt-, okıtsa-*; CC. *oku-* (KLS, 144) < *ok* “ok” + *-* “belirtmek, davet etmek, çağırarak, okumak”.

Sözün çeşitli Türk yazı dillerindeki biçimlerini de veren Tuncer Gülensoy, Kumandı Türkçesindeki *ungna-* biçimini de kaydeder.

Burada işin gerçeği oldukça açıktır. Türkçede “okumak” eylemine “ses ve seslenme”

1 Turan, Osman, Turan, Osman (1945), “*Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması*”, *TTK-Belleten*, Cilt: IX, Sayı 35, s. 305-318

2 Tekin Şinasi (2001), *İştikakçının Köşesi*, İstanbul: Simurg Yayınları.

3 Zal, Ünal (2007), “Türk Kültüründe ‘Ok’ların Taşıdığı Anlamlar ve ‘Okumak’ Fiilinin Ortaya Çıkışı Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 167, Nisan 2007, s. 69-82.

bilgisinden ulaşılmıştır: ET *okı*-“seslenmek; çağır, davet etmek; seslendirmek, okumak”. Clauson’un *okı*-2’si “püskürmek, kusmak, öğürmek” (EDPT 79) ile *ögü*- ~ *okra*-: “kişnemek” (EDPT 92) ~ *okraş*-: “birlikte kişnemek” (EDPT 92) sözleri de buraya aittir. Söz, Moğolcada da aynı eski bilgi-yeni bilgi ilişkisi içindedir: *ung* ses, çan sesi ~ *ungsi*- okumak, ezberden okumak ~ *ungsigçi*: okuyucu ~ *ungsigul*:-okutmak ~ *ungsilg-a(n)*: okuma; günlük ezberden okuma; bir keşişin dersi ~ *ungsilgaçi*: okuyucu, okuyan kişi ~ *ungsimar*: okumaya uygun; okunması gereken.

Okumak eylemi komşu dillere de verilmiştir:

*oku*- > *Bul. okuv* “bilen, bilgili; güzel, seçkin”; *okumúš* “okumuş, eğitilmiş; açık göz, uyanık; anlayışlı, çabuk kavrayan”; *okumušlúk* “eğitilmişlik”; *klue, kluye* “okuntulu, çağrılı, düğüne davetli”; *ukuttísvim, ukuttisim* “anlatmak, ayrıntılarıyla açıklamak” (Gran. 191; Gab. 570; Alf. 147, 203, 258); *Srp. okúsati, okújisati, kújisati, zaokúisati* “okumak; minarede ezan okuma” (Škal. 501, 646). *krš. ũñ, eñ, küg, kükre-, ok, okri-, bağır-, çağır-, añır-* vb.

**3. Bayındır:** Gelişip güzelleşmesi, hayat şartlarının uygun duruma getirilmesi için üzerinde çalışılmış olan (yer), mamur, abat (TS).

*bayındır* sözü hakkında Ahmet Topaloğlu şunları yazar: *bayındır* “(Kökü kesin olarak belli değildir.) (Abdülkadir İnan’a göre Sanskritçe *puyan* “hayırlı iş, sevaplı iş” kelimesinin Uyurca ve Moğolcada aldığı şekillerden biridir; Andreas Tietze’ye göre ise Fars. *payende = payendar* “sürekli, kalıcı” kelimesinden gelmiş olabilir.”.

Hasan Eren’in sözlüğünde yer almayan *bayındır* sözü hakkında Tuncer Gülensoy ise “*bayındır* “mamur” < ET. \**bay+u+n+dur* veya < *bay ündür / bay hündür (?)*” açıklamasını yapmıştır.

Burada da işin gerçeği oldukça açıktır. Türkçede ‘bayındırlık’ kavramına ‘olmak’ bilgisinden ulaşılmıştır: 1. Olmak, var olmak. > 2. Bir yerde var olmak, bulunmak. > 3. Bol olmak. > 4. Zengin olmak. > 5. Bol, zengin ve bakımlı olmak, bayındır olmak’.

Nitekim bu eski bilgi-yeni bilgi ilişkisi Eski Türkçe’de de aynıdır: ET *bar* “var, yok olmayan” (EDPT 353) ~ *barlığ* “varlı, varlıklı, zengin” (EDPT 365) ~ *barım* “varlık, varlıklılık” (EDPT 366) vb.

*bayındır* sözünün tarihi öyle karanlık falan da değildir. *bay* sözü Türkçe ve Moğolca ortak bir sözdür: GT *ol*- “olmak” ~ GT *bol / bol*- “olmak” ~ Moğ. *bay-* ‘a) (*ana yrd.e.*) olmak, var olmak, yaşamak, kalmak, durmak, oturmak, ikamet etmek; olmak, belli bir yerde bulunmak, hazır olmak; kendini tutmak, durmak, duralamak; ayakta kalmak’

(Lessing) ~ *ol-* ‘olmak; bulunmak’ ~ *olang* ‘çok’(Lessing).

Sözün Türkçede ve Moğolcada kalabalık bir ailesi vardır: ET *bay*: bay, zengin; bay kişi (EDPT 384) ~ *bayağut*: baylar, zenginler; tüccarlar (EDPT 385) ~ *bayu-*: varlıklı olmak, zenginleşmek (EDPT 384) ~ *bayut-*: varlıklı kılmak, zenginleştirmek (EDPT 385) ~ *bol*: “bol; çok” (EDPT 330) ~ *bol-*: “olmak” (EDPT 331) ~ *bolğusuz*: “olumsuz; yararsız; çaresiz” (EDPT 338) ~ *boluğ*: “oluş, olum” (EDPT 336) ~ *boluğluğ*: “olumlu, yararlı” (EDPT 338) ~ *boluş*: “yardım, yardımcı” (EDPT 345) ~ *boluş-*: “oluşmak, bir araya gelmek” (EDPT 345) ~ Moğ. *bay-*: a) (*ana yrd.f.*) olmak, var olmak, yaşamak, kalmak, durmak, oturmak, ikamet etmek; olmak, belli bir yerde bulunmak, hazır olmak; (at 26) kendini tutmak, durmak, duralamak; ayakta kalmak // --*dag*: var olan, mevcut olan, sürekli, daimi, kalıcı; alışılmış, hep var olan // --*dag kümün*: herkes, her bir kimse // --*n*: bk. *bayn* // --*n-a*: vardır, bulunur; -dır/-dir (geniş zamanda bildirme) // b) sahip olmak: *nadur mönggü --muy*: bende para var. // c) dinmek, durmak, kesilmek, bitmek. // *salkin --ba*: rüzgar durdu. // d) *bitmişlik*. ve *bitmemişlik.zf.f.*’den sonra gelerek, filin halen süren durumunu ifade eder: // *ireged --n-a*: gelmektedir. // e) *geç.z.is.f.*’den sonra gelerek, filin bitmediğini bildirir: // *tere iregsen --n-a*: o gelmektedir. ~ *bayça*, 3: olma, oluş, kalma, bulunma, var olma durumu; şartlar, durumlar; (*db.*) zarf, zarf-fiil ~ *baydal*: a) olma, oluş veya var olma durumu; şartlar, durumlar, vaziyetler; hal, durum // b) dış görünüş, biçim, şekil, taslak ~ *baydaltay*: oluşlu, biçimli, görünüşlü, belli bir durumu, görünüşü veya biçimi olan; ...gibi görünen, ...görünümlü // *sayn --*: biçimli, iyi görünüşlü, iyi bir biçim veya görünüşe sahip olan; iyi görünüş, durum veya şartlarda olan ~ *bayacı-*: zengin olmak, zenginleşmek ~ *bayacıgul-*: (*bayacı-*’nın *ettir.f.*): zengin etmek, zenginleştirmek.

*bay* sözü başka dillere de verilmiştir: *bay* > Çin. *bāyī*, *bāyàn* “servet sahibi, hayvan sahibi” (HWC 31; TMEN 714; Alim.); *Far.* *bāy* “zengin”; *bāy dāden* “oyunda kaybetmek, ütölmek” (TMEN 714, 1985; Erş. 54); *Rus.* *bay* “zengin, varlıklı; zengin hayvan yetiştiricisi, toprak sahibi veya tüccar”; *baberek*, *báberek*, *bamberék*, *banberék* “bay berek; sıkı dokunmuş ipek veya simli kumaş” (Fas. I, 106, 107, 204; Şip. 43, 48; TMEN 714); *Bul.* *bay* “zengin, varlıklı, servet sahibi” (TMEN 714). *krş.* *bayan*, *bayar*, *bol-*, *ol-*, *bay-* vb.(TVS).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, dil çalışmalarının en çetin alanını kulağı olan herkesin bir şaka kolaylığıyla yapabileceği bir alan durumuna getiren bu yakıştırmalar, ortalığı kirletmekten başka bir işe yaramamaktadır.

Köken bilgisi çalışmalarının ana hedefi, diller arasında büyük ölçüde ortak olan ses değişimlerini izlemek değil, bir toplumun önceki ve sonraki bilgi ilişkisini belirleyerek, dil yoluyla, o toplumun dil ve düşünce dünyasının haritasını çizmektir,



fotoğrafını çekmektir.

İnsan yeni bilgileri eski bilgileriyle ilişkilendirdiği için, yeni bilgilere ancak eski bilgilerin gölgesinde ulaşabildiğinden, bu fotoğrafta, hangi yeni bilgilerin hangi eski bilgilerle ilişkilendirildiğini, kısacası dili konuşan halkın dünya görüşünü buluruz. Bir dili kullanırken, bir dil ile düşünürken, yani bir dil ile üretirken, o dilin dünya görüşünü bilmek çok önemlidir. Bu bilgilenme, mevcudu yakalamak yanında, yeni bilgileri adlandırmakta da çok işe yarar. Bu bilgi, ayrıca, bize, o dili konuşan toplumun psikolojisini de en açık bir biçimde sunar; böylece bir dilin ve o dille üreten toplumun dününü bilmek, o dili konuşan topluluğun yarınını kurmakta yol gösterici olur.

## KAYNAKÇA

- Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press.
- Eren, H. (1999). Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Gülensoy, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
- Ayverdi, İ. ve Topaloğlu, A. (2008). Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Räsänen, M. (1969). Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Tekin, Ş. (2001). İştikakçının köşesi. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tietze, A. (2009). Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügatı I-II. İstanbul-Wien.
- Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: TDK yayınları.
- Turan, O. (1945). Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması. TTK-Belleten, IX(35), 305-318.
- Karaağaç, G. (2008). Türkçe verintiler sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
- Zal, Ü. (2007). Türk kültüründe 'ok'ların taşıdığı anlamlar ve 'okumak' fiilinin ortaya çıkışı üzerine. Türk Dünyası Araştırmaları, 167, 69-82.

---

# KÖKTÜRKÇE İSİ/İŞİ ~ KİSİ/KİŞİ ÜZERİNE\*

## ON KÖK TÜRKİC İSİ/İŞİ ~ KİSİ/KİŞİ

Ceval KAYA\*\*

---

### Öz

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında (KT D 7; BK D 7, 20), *işilik kız oğul* ibaresinde geçen ve *işilik* biçiminde okunan bir kelime var. Yazıtların ilk yayınlarından itibaren okunuşu sorun olmuş bu kelimenin fonetiği üzerinde, Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun makalesinin (Karamanlıoğlu 1966) yayınlanmasından sonra artık uzlaşmış gibidir.

Kelimenin kökünün *işi* olduğunda tereddüt yoktur. Ancak, bu *işi* nedir? Değişkeni var mıdır? Eski Türkçede “eş, hanım, zevce” anlamında bir *kisi* kelimesi var. Bu kelime, Uygur harfli metinlerde S/Ş ayrımı çok zaman yapılmadığı için, *kişi* “insan” kelimesiyle karıştırılmaktadır. *İşi* veya *isi* biçiminde okunan kelime ile *kisi* arasında sadece *k-* farkı vardır. Türkçede *k-* protezi bulunduğu için *işi*, daha doğrusu *isi* ile *kisi*, bir ve aynı olmalıdır. Yazıda, Eski Türkçenin metinlerinden örnekler getirerek *isi* ~ *kisi* aynılığı gösterilmeye çalışılmıştır.

**Anahtar Sözcükler:** Köktürkçe, Eski Türkçe, Eşilik, Kisi, Kişi.

---

\* 1-7 Haziran 2018 tarihlerinde Ulanbator-Moğolistan'da yapılmış “Köktürk Yazıtlarının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu”nda sunulan bildirinin makale haline getirilmiş biçimidir.

\*\* Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ardahan. cevalkaya@gmail.com

## Abstract

In Köl Tigin and Bilge Kağan inscriptions (KT D 7; BK D 7, 20), there is a word in the phrase *işilik kız oğul* and it is read as *işilik*. On the phonetics of this word, which has been a problem to read since the first publications of the inscriptions, it seems to be reached a consensus after the publication of Ali Fehmi Karamanlıoğlu's article (Karamanlıoğlu 1966).

There is no hesitation that the root of the word is *işi*. However, what is this *işi*? Does it have any variables? In Old Turkish, there is a word “*kisi*” which means “wife, lady, ladylove (beloved)”. This word is confused with the word “person” since the distinction S/Ş is not often made in texts with Uighur letters. There is the difference only “k” between *kisi* and the word read as *işi* or *isi*. Since there is the prosthesis “k” in Turkish, *işi* or more precisely *isi* and *kisi* should be one and the same. In the study, it has been tried to be shown the sameness of *isi* ~ *kisi* with examples from the texts of Old Turkish.

**Keywords:** Köktürk language, Old Turkic, eşilik, kisi, kişi.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *slk / Aslk kız oğul* ibaresinde geçen ve *işilik* biçiminde okunan bir kelime var. Söz konusu kelimenin geçtiği pasajlar şöyledir:

KT D 7: *beglik urı oğlın kul boltı Aslk kız oğlın küñ boltı* “Bey olacak erkek çocuğun köle oldu, bey karısı (?) olacak kız çocuğun cariyeye oldu”.

KT D 24: *beglik urı oğluñ kul boltı slk kız oğluñ küñ boltı* “Bey olacak erkek çocuğun köle oldu, bey karısı (?) olacak kız çocuğun cariyeye oldu”.

BK D 7: *beglik urı oğlın kul kılıtı slk kız oğlın küñ kılıtı* “Bey olacak erkek çocuğunu köle etti, bey karısı olacak (?) kız çocuğunu cariyeye etti”.

BK D 20: *beglik urı oğluñın kul kılıtı slk [kız oğluñın kü]ñ kılıtı* “Bey olacak erkek çocuğunu köle ettin, bey karısı (?) olacak kız çocuğunu cariyeye ettin”.



Karamanlıoğlu, daha önceki yayınlarda problemlili olan kelimeyi, ibarenin paralelinde *beglik urı oğul* bulunmasını dikkate alarak (< ? + *lik*) kalıbında düşünmüş ve *işilik* “prens olacak, bey hanımı olmaya layık” olarak okuyup anlamlandırmıştır (Karamanlıoğlu 1966). Karamanlıoğlu'nun bu yorumu üzerinde artık uzlaşılmış gibidir.

*İşilik* kelimesinin sonundaki bildik {+IXk} biçimbirimini attığımızda geriye *işi*

kalır. Dört örnekte de *s* işaretiyle yazılmış bu *işi* nedir?

*İşi/isi* kelimesi Köktürkçeden sonra Uygurca ve Karahanlıcada da geçmektedir.

Uygurcada kelime *beg* ve *er(en)* ile ikileme oluşturmaktadır. Caferoğlu; *isi* = *işi* “kadın, hanım, zevce, eş, hatun; prenses, tanınmış, yüksek tabakaya mensup kadın, hanım” (Caferoğlu 1968, 98-99) olarak; Röhrborn; *éşi*, *işi* ve *isi* “kadın, soylu kadın, prenses, bakan” olmak üzere üç ayrı şekilde: *éşi* “Frau” (UW 230a, 409b, 409b, 409b, 410a, 436a), *eren éşiler* “Männer und Frauen” (UW 410a, 410a, 410a), *beg éşi* “Fürst und Fürstin” (UW 410a), *beg éşi* “Edelmann und Edelfrau” (UW 437a), *beg işi* “Beg und Minister” (UW 273a), *beg işi* “-” (UW 273b (2)), *beg isi* “Fürsten” (UW 332b); Eraslan *işi* “eş, zevce, bey hanımı” (Eraslan 2012, 574b) olarak almış. Altun Yaruk’ta ise (194/9, 14, 19-20) *beg iışı* ikilemesi (Kaya 1994, 143), Çincesindeki (Nobel 1958, 383B) 王 *wang* “A king; a prince; a ruler; royal” (G. 12493)<sup>1</sup> kelimesinin karşılığı olarak geçmektedir. Röhrborn, *beg* ve *işi* kelimelerinin Uygurcada birlikte geçtiği örnekleri incelemiş ve *işi* kelimesine “kadın, hanım” anlamını verdikten sonra *beg işi* ikilemesini “kral ve kraliçe/han ve hatun”, “hükümdarın arkadaşları”, “hükümdar ve onun maiyeti”, “hükümdar ve (hükümdarın) takipçileri” şeklinde anlamlandırmıştır (Röhrborn 2019). Röhrborn’un yazısında, *beg işi* ikilemesi anlamlandırılırken Çinceden Türkçeye çevrilmiş metinlerde orijinaliyle de karşılaştırıldığı için *işi* kelimesinin, devrin idari yapısında asalet ve yöneticilik de ifade eden bir unvan olduğu anlaşılmaktadır.

Uygur yazısında  [= S] ve  [= Ş] olarak iki ayrı işaret olsa da, Ş işareti, seyrek geçen, okunması sorun çıkaracak kelimeler ile bazı yabancı sözlerde kullanılmaktadır. S işaretini hem /s/, hem de /ş/ olarak okumak mümkündür. Bu sebepten, Uygurcada genellikle *éşi/işi* okunmuş kelime *isi* olarak da okunabilir.

Karahanlıcada Kutadgu Bilig’de bir kere geçiyor. Arat’ın *işi* “kadın” (Arat 1947, beyit 5080; Arat 1979, 206) olarak inşa ettiği kelime karşılığında, Viyana nüshasında *tışı* (72a/21), Fergana (184a/2) ve Kahire nüshasında (151b/7) *işe* var. Bu *işe* kelimesini *işi* ile birleştirmek zor görünüyor.

1 Çince yardımı için doktora öğrencimiz Nuriman Abdureşit’e teşekkür ederim.

DLT'te *eşi* olarak geçiyor. Şöyle açıklanmış: “**eşle.r** kadın. Aslı **eşi.le.r**'dir. Kadınlardan hanım olanlar demektir. Çok kullanıldığı için hafifletmek maksadıyla ye düşürülmüştür. Çokluktur, teklik yerine kullanılır.” (DLT, 58).

Kutadgu Bilig'deki *işi* verisi sağlam görünmüyor. DLT'deki veride tereddüt yoktur. Arap yazısında sin س ve şin ش diye iki ayrı işaret bulunduğu için, kelimenin Karahanlıcada *işi* olduğu anlaşılıyor.

Kelime, Eski Türkçenin sözlüklerinde şöyle geçiyor:

*işi* “женщина, жена знатного лица, дама // kadın, hanım” (DTS, 214b).

*işi* “lady // hanım”. Clauson, kelimenin, *é:ş* “eş” sözüne üçüncü teklik şahıs iyelik eki ilavesiyle oluştuğunu düşünmektedir (Clauson 1972, 256a). Röhrborn da aynı kanaattedir (Röhrborn 2019: 91).

Sözcük, *īšī* “soylu kadınlar için bir unvan” biçiminde Farsçaya da geçmiştir (Doerfer 1965, § 645).

\*

Eski Türkçede sık sık *kişi* kelimesiyle karıştırılan bir *kisi* “hanım, zevce” sözcüğü var. Acaba bu kelime, *isi/işi* ile bir ve aynı olabilir mi?

Köktürkçede *kisi* geçmiyor, Uygurcada ise yaygındır: *kisi* = *kişi* “kişi, insan, adam, canlı, mahluk, yaratık; zevce, eş kadın, kul köle, prenses” (Caferoğlu 1968, 112); *kisi* = *kişi* “человек, человеческий; жена // kişi, insan; hanım, zevce” (DTS, 310a,b); *kisi* “wife // hanım, zevce” (Clauson 1972, 749a); *kisi* “Frau, Weib // kadın” (Röhrborn 1979, 120b, 121a, 129b). Altun Yaruk'ta ise *KYSY* transliterasyonu ile 7 yerde geçmektedir (Kaya 1994, 550b).

Köktürk ve Uygur yazılarında /s/ ve /ş/ aynı işaretle yazılabildiği için *kişi* ve *kisi* kelimeleri kolaylıkla karıştırılabilir. Karahanlıcada Arap yazısı da kullanıldığı için *kisi* kelimesinin varlığı kesindir.

Kutadgu Bilig'de *kisi* kelimesi 11 yerde geçmektedir. Viyana nüshası Uygur harfli, Fergana ve Kahire nüshaları ise Arap harflidir. Kelimenin beyitlerdeki durumu şöyledir:

1165: A: *kisi* (25a/16), B: *kisi* (48b/13), C: *kişi* (25b/16). *usu* ile کافی!

3371: A: -, B: *kisi* (124b/10), C: *kişi* (98b/6).

3372: A: -, B: *kisi* (124b/11), C: *kişi* (98b/7).

4479: A: *kisi* (64b/3), B: *kisi* (162b/1), C: *kişi* (133b/10).

4481: A: *kisi* (64b/5), B: *kisi* (162b/3), C: *kişi* (133b/13).

4483: A: *kisi* (64b/21), B: *kisi* (162b/5), C: *kişi* (133b/15).

4490: A: *kişi* (64b/11), B: *kisi* (162b/12), C: [...] (134a/6).

4493: A: *kişi* (64b/14), B: *kisi* (162b/15), C: [*kişi*]/i (134a/9).

4494: A: *kişi* (64b/16), B: *kisi* (163a/1), C: *kişi* (134a/10).

4502: A: *kişi* (64b/27), B: *kisi* (163a/9), C: *tişi* (134b/1).

4507: A: *tişi* (64b/32), B: *kisi* (163b/1), C: *tişi* (134b/7).

Viyana nüshasında (= A), 9 yerde geçmektedir. 2 beyit eksiktir. 4 yerde *kisi*, 4 yerde *kişi* ve 1 yerde de *tişi* geçmektedir. *kisi* yazılışlarını *kişi* olarak da okumak mümkündür.

Fergana nüshasında (= B), 11 yerde de *kisi* geçmektedir.

Kahire nüshasında (= C), 7 yerde *kişi*, 2 yerde *tişi* geçmektedir. 2 yerde ise düşmüştür.

DLT'te *kisi* “zevce, karı” olarak geçiyor (DLT, 723). Kaşgarlı, (< *kis* + *i*) biçiminde *kis* tabanına {+I} iyelik ekiyle açıklıyor (DLT, 143).

*İşi* veya *isi* biçiminde okunan kelime ile *kisi* arasında sadece *k-* farkı vardır. Türkçede az da olsa önseste *k-* >  $\emptyset$  görüldüğü için *eşi/éři/işi/isi* ile *kisi*, benim kanaatime göre, bir ve aynıdır.

Önseste *k* düşmesi ile ilgili olarak Halasi Kun ve Eren'in yazılarından şu örnekleri getirebiliriz: *kaya* ~ *aya*, *koñuz* ~ *oñuz*, *kurtka* ~ *urukta*, *kuşgun* ~ *uşgun*, *keçki* (> *keçi*) ~ *eçki*, *kügerçin* ~ *ügerçin*, *kömüldrük* ~ *ömüldrük*, *kimek* ~ *imek* ~

*yimek, köpelek (> kelebek) ~ epelek, körnek ~ örnek* vb. (Halasi Kun 1950; Eren 1968).

Tekin, *kişi* kelimesinin “kadın” ve “insan, kimse” anlamlarının ikisini birden barındırdığını, dolayısıyla tek bir kelime olduğunu düşünüyor. Bu *kişi* kelimesinin de Toharca *kessi* sözünden geldiğini iddia ediyor (Tekin 2016, 232-234). *Kişi* kelimesi iki heceli olduğu için, Türkçe kökenli ise türemiş olmalıdır. Bildiğim kadarıyla bu kelimenin Türkçe ile bir açıklaması yok. Eski Türkçede “insan” anlamında bir *yalañuk* (< *yalın-guk* (Clauson 1972, 930b)) kelimesi var.

*İsi* kelimesinin anlam alanı oldukça geniş gibi gözüküyor: Bu kelime, “kadın, hanım” anlamı yanında “kadın yönetici” gibi idari bir unvanı da karşılamış olmalıdır. Eski devletlerde ve hanedanlıklarda kendinden önceki yönetimlerden askerî ve idari unvanlar alma geleneği mevcut olmuş olabilir (Clauson 1997, 115).

*İsi ~ işi ~ kisi ~ kişi* ve belki *tışı*, hepsi aynı kelimenin varyantları olmalıdır. Fonetik farklılıkları izahta sıkıntı yoktur.

Anlam genişlemesini de şöyle düşünebiliriz: “Kadın” > “insan”. Tıpkı “adam” > “insan” gibi...

### **Sonuç:**

• Eski Türkçede *kişi* “insan” ve *kisi* “hanım, zevce, eş” diye iki ayrı kelime var. Bu kelimeler zamanla karışıp birleşmiştir. *Kisi* kullanımdan düşmüş, anlamı *kişi* içinde devam etmiştir.

• Yazıtlardaki *iş* kelimesi de *isi* olarak okunup *kisi* ile birleştirilebilir. Kelime, “kadın, hanım” anlamı yanında “kadın yönetici” gibi idari bir unvanı da karşılamış olmalıdır.



**KAYNAKÇA**

- Arat, R. R. (1947). Kutadgu Bilig. I: Metin. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig. III: İndeks. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Caferoğlu, A. (1968). Eski Uygur Türkçesi sözlüğü. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford: Oxford University.
- Clauson, G. (1997). Erken Türkçede yabancı unsurlar. Çev. C. Kaya. Türklük Araştırmaları Dergisi, 8, 109-118.
- Doerfer, G. (1965). Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. II. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Donuk, A. (1988). Eski Türk devletlerinde idarî-askerî unvan ve terimler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ercilasun, A. B. (2016). Türk kağanlığı ve Türk bengü taşları. İstanbul: Dergâh.
- Eren, H. (1968). Türk dilinin etymologique sözlüğünden örnekler. XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (s. 9-12) içinde. Ankara.
- Giles, H. A. (1912). A Chinese-English dictionary. Shanghai-London. [= G.]
- Halasi Kun, T. (1950). Orta Kıpçakça q-, k- ~ 0 Meselesi. Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I (s. 45-61) içinde. Ankara.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1966). “Silik” sözü üzerine. Reşid Rahmeti Arat İçin (s. 320-322) içinde. Ankara.
- Kaya, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kâşgarlı Mahmud. (2014). Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu (Yay. haz.). Ankara:Türk Dil Kurumu. [= DLT]

Kutadgu Bilig. (2015). A: Viyana nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kutadgu Bilig. (2015). B: Fergana nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kutadgu Bilig. (2015). C: Kahire Nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Nobel, J. (1958). Suvarnaprabhāsottama-Sūtra. Das Goldglanz-Sūtra. Ein Sanskrittext des Mahāyāna-Buddhismus. I-tsing's chine-si-sche Version und ihre tibetische Übersetzung. Erster Band: I-tsing's chinesische Version. Übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem photomechanischen Nachdruck des chinesischen Textes versehen. Leiden: E. J. Brill.

Röhrborn, K. (1979). Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Lieferung 2. Wiesbaden: Franz Steiner.

Röhrborn, K. (1988). Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Lieferung 4. Wiesbaden: Franz Steiner.

Röhrborn, K. (2019). Tekrar Eski Türkçe bağ eşi. Çev. G. Aris. International Journal of Old Uyghur Studies, 1(1), 89-94.

Tekin, Ş. (2016). İştikakçının köşesi. Türk dilinde kelimelerin ve eklerin hayatı üzerine denemeler. İstanbul: Dergâh.

---

# ARDAHAN'IN TARİHİ MİMARİSİ: TÜRK VE ÇARLIK RUS DÖNEMLERİ YAPILARINA TOPLU BİR GENEL BAKIŞ

HISTORICAL ARCHITECTURE OF ARDAHAN: A COLLECTIVE  
OVERVIEW OF THE BUILDINGS OF THE TURKISH AND TSARIST  
RUSSIA PERIODS

Özlem ORAL PATACI\*

---

## Öz

Ardahan'daki Türk-İslâm dönemi tarihi yerleşiminin, Kür Nehri'nin kuzey-doğusundaki bugün Kale Mahallesi veya Halil Efendi Mahallesi olarak bilinen eski şehirde başladığı anlaşılmaktadır. Ardahan Kalesi'nin de yer aldığı bu alandaki tarihi çevre, ağırlıklı olarak Türk-İslâm dönemi yapılaşmasını yansıtmaktadır. Yer yer, Orta Çağ Gürcü mimarisine ait kalıntılara da rastlanmaktadır. Buradaki Türk-İslâm döneminden günümüze ulaşan yapıların çoğunluğunu camiler oluşturmaktadır. Kür Nehri'nin sınır oluşturduğu kentin güney yakası ise Çarlık Rus idaresi döneminde şekillenmiştir. Burada, ızgara kent plânı ve bölgesel özellikler barındıran kendine özgü bir mimari tarz geliştirilmiştir. Yapılar; cadde ve sokaklar boyunca sıralı bir dizi oluşturmuştur. Ağırlıklı olarak askeri karakterli binalar olmak üzere, konut ve işyeri gibi sivil ve ticari yapılar inşa edilmiştir. Askeri yapılar günümüze ulaşamamış olmakla birlikte, yeni kentten günümüze kadar ayakta kalabilen binalar, orijinalliklerini büyük ölçüde kaybetmiştir. Ardahan'da Cumhuriyet döneminde gerçekleşen kentsel gelişim ise Çarlık Rus idaresinde şekillenen bu dokuya eklenmiştir. Bu makalede, Ardahan kent merkezindeki Türk-İslâm ve Çarlık Rus dönemlerinden günümüze ulaşan yapılar tanıtılmakta; mevcut kaynaklar, kişisel tespitlerimiz ve yeni bulgularımız ışığında yapılar hakkında özgün bilgiler verilmektedir. Diğer taraftan, sayıca fazla olmaları nedeniyle başta Çarlık Rus dönemi olmak üzere, yapıların genel tipolojik değerlendirmeleri yapılmaktadır. Makalemizde, Ardahan'ın mimari mirasının birer parçası olan söz konusu eserlerin korunmasının gerekliliğine de dikkat çekilmesi amaçlanmaktadır.

**Anahtar Sözcükler: Ardahan, Türk-İslâm Dönemi, Çarlık Rus Dönemi, Tarihi Mimari, Kent Tarihi.**

---

\* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ardahan. ozlemoral@ardahan.edu.tr

## Abstract

It is understood that historical settlement of Turkis-Islamic period in Ardahan begun to take shape in the old city, which is known today Fortress Quarter or Halil Efendi Quarter, and is at the north-east of Kur River. Historical environment in this area, where also includes Ardahan Fortress, predominantly reflects structuring of Turkish-Islamic period. In this era, remains of medieval Georgian architecture are rarely found. Most of the historical buildings of the Turkish-Islam period in here, are mosques. The southern part of the city, where the Kur River forms a boundary, was shaped during the Tsarist Russia rule and, in this area a unique architectural style, which has regional features with the grid planned city design has been composed. During this period, the buildings formed a series of rows along the streets and alleys. Civilian and commercial buildings such as housing and workplaces have been built, mainly buildings with military character. Today, it is seen that these buildings lost their originality to a great extend. Urban development of Ardahan in the Republican period also has been continued by adding to this texture shaped under the Tsarist Russia rule.

In this article the buildings survived from the Turkish-Islamic Period or Tsarist Russia period in centre of the city are introduced. These structures are introduced in the light of existing resources, our personal findings and our new findings. On the other hand, due to their large numbers, general typological evaluations are carried out, especially the buildings of the Tsarist Russia period. In our article, it is aimed to draw attention to the necessity of preserving as well as the introduction of these buildings, which are part of Ardahan's architectural heritage.

**Keywords:** Ardahan, Turkish-Islamic Period, Tsarist Russia Period, Historical Architecture, Urban History.

## Giriş

Ardahan'ın Eski Çağ ve Orta Çağ dönemlerini konu alan, oldukça kapsamlı yayınların mevcudiyetine karşın<sup>1</sup>, Orta Çağ sonrası tarihi mimarisi hakkında derli toplu bilgi veren akademik bir yayın bulunmamaktadır. Gönül Cantay'ın "Ardahan'da Türk Mimarisi" (1999) adlı kitapçığı<sup>2</sup>, bu konuda öncü yayınlardan olmakla beraber içerdiği bilgiler güncellenmeye muhtaçtır. Kısıtlı bir sürede hazırlandığı belirtilen kitapta, Ardahan kent merkezindeki Türk-İslâm dönemine ait iki yapı konu edilmiş, bazı ticaret yapıları, sivil mimari örnekleri, Posof Kalesi ve Posof Merkez Camii hakkında bilgiler verilmiştir. Kitabın başlığından da anlaşılacağı üzere incelenen tüm yapıların Türk mimarisi kapsamında ele alınmış olması ayrıca dikkati çekmektedir.

1 (Gündoğdu, 2000); (Bayram, Yazar, 2008); (Bayram, Yazar, 2011); (Bayram, Yazar, 2013); (Patacı, Oral Patacı, 2014); (Patacı, Lafı, 2016a); (Patacı, Oral Patacı, 2018).

2 (Cantay, 1999)

Ardahan'ın Orta Çağ sonrası tarihi mimarisi hakkında bilgilere ulaşabildiğimiz diğer bir yayın Hamza Gündoğdu'nun "Kaleler Kuleler Kenti Ardahan" (2000) adlı kitabıdır. Ardahan'daki kale ve kule yapıları başta olmak üzere, prehistorik yerleşmeler, kiliseler ve Hristiyan yapıları, camiler, türbeler, ziyaretgâhlar, mezar taşları, çeşmeler, tabyalar, köprüler, sivil mimariler, heykeller, figürlü taşlar, halıcılık, Atatürk silüeti gibi başlıklarla çok çeşitli konulara değinilen kitapta, Türk-İslâm dönemine ait 5'i kent merkezinden, 2'si Göle ve Posof'tan olmak üzere 7 cami ile Çarlık Rus dönemine ait, 6'sı merkezden, 2'si Çıldır'dan 8 yapı hakkında bilgiler verilmiştir. Ardahan'ın genel tarihi mirasını tanıtıcı nitelikteki ve oldukça kapsamlı olan bu kitapta da konumuz bağlamında güncellenmesi gerekli bilgiler mevcuttur.

Tarihsel süreçte, siyasi ve askeri olaylar açısından çalkantıların yaşandığı bir bölgede yer alan Ardahan'ın, el değiştirmelerle hiç kuşkusuz fiziki yapısı da her dönem büyük değişime uğramıştır. Bu durum Ardahan'daki Türk-İslâm ve Çarlık Rus idaresi dönemlerine ait tarihi çevreye de yansımış; ve mimarilerin yok olmasına, tahrip olmasına veya orijinalliklerini kaybetmesine yol açmıştır. Günümüze ulaşan az sayıdaki yapı hakkında dönemine ait yazılı veya görsel bilgilerin mevcut olmayışı da kentin tarihi mimarisinin ayrıntılı olarak ortaya konulmasını güçleştirmektedir. Ardahan İl Kültür Müdürlüğü, İl Özel İdaresi ve Müftülüğü arşivlerinde de söz konusu dönemlere ait yapılarla ilgili bilgiler yetersizdir.

Araştırmamız kapsamındaki yapılar makale sınırlarının elverdiği ölçüde tanıtılabilmiş olmakla birlikte, çalışmamızda bugüne kadar herhangi bir yayında bahsi geçmeyen yeni bulgular ve özgün değerlendirmeler mevcuttur. Diğer taraftan, Çarlık Rus dönemi konutları, günümüzde de kullanıldıklarından veya özel mülk olduğundan içine girilerek mekân düzenlemeleri belgelenememektedir. Aynı döneme ve Cumhuriyet dönemine ait ticaret yapılarının ise, cephelerinin levhalar ile kapatılarak veya tümüyle yenilenecek günümüzde de kullanıldığından cephesel ve mekânsal kurgularının tanımlanması mümkün olmamaktadır. Bu kısıtlamalara karşın, çalışmamız kapsamına aldığımız her bir yapı, yerinde incelenerek fotoğraflanmış, gerekli görülenlerin plân çizimleri yapılmıştır.

Bu çerçevede, makalemizde Türk-İslâm ve Çarlık Rus dönemleri yapıları; mevcut kaynakların, kişisel tespitlerimizin ve yeni bulgularımız ışığında

tanıtılmaktadır. Sayıca fazla olmaları nedeniyle başta Çarlık Rus dönemi binaları olmak üzere, tipolojik değerlendirmeler yapılmaktadır. Makalede ayrıca, Ardahan'ın mimari mirasının birer parçası olan bu eserlerin tanıtılması yanında korunmasının gerekliliğine de dikkat çekilmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamıyla makalenin, kentin tarihi mimarisine yönelik ileride yapılacak monografik çalışmalara katkı sağlayacağını umut ediyoruz.

### **Ardahan Tarihi Hakkında Kısa Bilgi**

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer alan Ardahan ili; güneyde Kars, güneybatıda Erzurum, batıda Artvin, kuzeyde Gürcistan ve doğuda Ermenistan ile sınırlıdır. Kuzeydoğu Anadolu'nun en dağlık ve en engebeli kesimlerinden birinde yer alan Ardahan, kentin merkezinden geçen Kura (Kür) Nehri'nin her iki yakasında ve deniz seviyesinden 1860 m yüksekte kurulmuştur. Tarihi geçmişi, M.Ö. 4. bine kadar uzanmaktadır<sup>3</sup>.

M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren Gürcü kültürünün baskın olduğu yerleşmelerden biri olduğu anlaşılan Ardahan, Gürcüce *Tao-Klarjeti* olarak ifade edilen bölgeye dahildi. Tao-Klarjeti, M. S. 4. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu'nun hakimiyet sahəsi içinde kalmıştır. Ardından Pers himayesine girmiştir.

5. yüzyılda Gürcü kralı Vakhtang, Ardahan ovasının kuzeyinde yer alan Erusheti'de (bugünkü Ardahan'ın Hanak ilçesi) bir piskoposluk kurmuştur. Sonraki dönemde bölge, Gürcü ve Ermeni hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. 642'de Arap İslâm akınlarına hedef olan bölge, 9. yüzyıla kadar Tiflis merkezli Arap emirliğinin hakimiyetinde kalmıştır. 9. yüzyılın başında, Bizans İmparatorluğu'nun desteğiyle, Arap tehdidine karşı koyması amacıyla Gürcü kralı I. Aşot (Ashot), Ardanuç başkent olmak üzere, bir krallık kurmuştur. 10. yüzyılda bölgede Abhazlar'ın görünmesi ve Ermeni Krallığı'nın Abhazlar'ı Gürcülere karşı kullanması, bölgede Ermeni ve Gürcü krallıklarını ciddi anlamda karşı karşıya getirmiştir. Ancak, III. Bagrat döneminde (1008-1014) Gürcü ve Abhazya krallıklarının birleşmesi, Gürcü hakimiyetini

3 Ardahan eski çağ tarihi için Bkz. (Kökten, 1953); (Gündoğdu, 1992); (Kökten, 1944); (Koroğlu, 1996); (Özbek, Yükmén, 2001); (Alp, Ceylan, Bingöl, Topaloğlu, 2007); (Koltuk, Sağlam, 2009); (Çelik, 2013); (Patacı, Lafı, 2013); (Patacı, 2014); (Patacı, 2016); Patacı, S., Lafı, E. (2016b); (Patacı, Lafı, 2017).

güçlendirmiştir. Bölge, 1021’de Bizans imparatoru Kayser II. Basileios tarafından işgal edilerek Gürcü krallığından alınmıştır<sup>4</sup>. Arap tarihçi Antakyalı Yahya’nın verdiği bilgiye göre, 1021’de Ardahan (Gürcüce Artaani), Bizans tarafından yağma edilerek halkı katledilmiştir. Basileios’un, bu sırada Ardahan Kalesi’ni de muhasara ettirdiğini öğrenmekteyiz<sup>5</sup>.

Bölgeye ilk Türk akınları 1053 yılından itibaren başlamış; bölge 1068 yılında Sultan Alparslan tarafından fethedilmiştir<sup>6</sup>. Ardahan bu dönemde, Erzurum’da kurulan Saltukoğulları Beyliği’ne bağlanmıştır. 12. yüzyıla gelindiğinde ise, F. Kırzioğlu’nun belirttiğine göre, Ardahan’ın da içinde bulunduğu bölgeye Hristiyan Kıpçaklar’ın yerleştiği görülmektedir<sup>7</sup>.

Kösedağ Savaşı’ndan (1243) sonra Anadolu’nun büyük bölümünde İlhanlılar temsilciliğinde Moğol yönetimi hâkim olmuştur. Bu dönemde Çıldır ve Ardahan’da *atabeklik* adıyla, yurtluk ve ocaklık şeklinde yönetilen yerel bir yönetim kurulduğunu, yönetimin de Saltukoğulları’ndan, Çıldır atabeklerine geçtiğini öğreniyoruz. Böylece yöre 14. yüzyıla kadar, *Atabek Ülkesi* olarak İlhanlı Devleti’ne bağlı kalmıştır<sup>8</sup>. Bu yüzyıldan sonra Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında el değiştirmeler yaşanmıştır. Bir süre İran Safevi Devleti’nin hakimiyetine de geçen bölge, 1578’de (III. Sultan Murad dönemi) kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır<sup>9</sup>.

Ardahan, 1828 ve 1855 yıllarında Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkasya’daki Osmanlı yerleşimleri ile birlikte kısa süreli olarak, 3 Mart 1878’de ise savaş tazminatı olarak Çarlık Rus yönetimine geçmiştir. 40 yıl süren bu son Rus hakimiyetinin ardından 3 Mart 1918 yılında imzalanan *Brest Litovsk Antlaşması* ile Ardahan, Osmanlı Devleti’ne iade edilmiştir. Ermeni çeteciler ile yaşanan hakimiyet mücadelelerinin ardından 23 Şubat 1921’de TBMM hükümeti tarafından kesin olarak alınan Ardahan, 7 Temmuz 1921 tarihinde mutasarrıflık yapılmış, 1926 yılında ise ilçe yapılarak Kars iline bağlanmıştır. 27 Mayıs 1992 tarihinde il statüsü kazanmıştır<sup>10</sup>.

4 (Grousset, 2005, s. 423, 503, 545-548)

5 (SAE, 1976, s. 7)

6 (Konukçu, 1999, s. 54-55)

7 (Zeyrek, 2011, s. 91-92)

8 (Kırzioğlu, 2008: 44)

9 (Konukçu, 1999, s. 64)

10 (Kırzioğlu, 1970, s. 121); (Tuğlacı, 1985, s. 87-88); (Ababay, 1987, s. 77-79, 157); (Öztürk,

## A.Ardahan'da Türk-İslam Dönemi'ne Ait Yapılar

Ardahan'ın Orta Çağ sonrası Türk-İslâm dönemine ait yerleşiminin merkezini, şehrin kuzey-doğusundaki Ardahan Kalesi ve yakın çevresini içine alan ve bugün Halil Efendi Mahallesi adı verilen eski şehir oluşturmaktadır. Ardahan'daki bu dönem yapılaşması ile ilgili en eski bilgilere Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden ulaşmaktayız. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre, 17. yüzyılda bugünkü kale ve yakın çevresini eski toprak örtülü ve tümü mihrâb (müstâkil) evler oluşturmaktadır. Mescitler, sıbyan okulları, yer yer küçük hanlar bulunmaktadır. Aşevi, medrese ve dar'ül-kefâm yoktur<sup>11</sup>.

### 1.Ardahan Kalesi

Eski şehirdeki Türk-İslâm dönemi eserlerinin başında, ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen ancak, Selçuklular zamanında ve Osmanlı döneminde kullanıldığı bilinen Ardahan Kalesi gelmektedir (**Resim 1**). Evliya Çelebi, *Gürcistan Kara Ardahan Kalesi* olarak tanıttığı yapı ile ilgili olarak “*yalçın bir kaya üzerinde ve kare benzeri şekilde çok büyük ve sağlam, iki katlı olmak üzere toplam 70 kuleli, 3 kapılı ve payitahttan (İstanbul merkez) gelen bir oda cebecileri (zırhlı asker) bulunduğu*” yazmıştır<sup>12</sup>. Kale, güneyde Kür Nehri'ne bakmaktadır. Güneyden kuzeye doğru, kuzey-doğu ve doğuda çok daha fazla, yükselen eğimdeki topoğrafyaya uyumlu şekilde inşa edilmiştir. En düşük kotlu güneyi ile en yüksek kotlu kuzey-doğu arasında 37 m fark vardır. Doğu batı eksenindeki kot farkı ise 20 m'dir. Düzgün olmayan dikdörtgen plânlı diyebileceğimiz kalenin, dört köşesinde dörtgen ve çokgen plânlı dört burç vardır. Bu köşe burçları dışında kale, batı sur duvarında bir, kuzey sur duvarında iki, güney sur duvarında dört ve doğu sur duvarında iki burç ile de desteklenmiştir. (**Çizim 1**). Ana giriş batı cephededir (**Resim 2**). Ardahan Kalesi'nin bu girişten başka, Kür Nehri tarafında Su Kapısı, Huruç Kapısı ve Uğrun Kapısı olarak adlandırılan üç girişi daha vardır<sup>13</sup>. Adı geçen kapıların yerleri kesin olarak bilinmemektedir.

1992, s. 9); (Erkin, 1992, s. 94, 95); (Yılmazel, Ögüt, 1992); (Bağırman, 2008, s. 116); (Koltuk, Sağlam, 2009, s. 8); (Kızıl, 2013, s. 52, 54).

11 (Dankoff – Kahraman – Dağlı, 2011, s.165)

12 (Dankoff, Kahraman, Dağlı, 2011, s.165).

13 Ardahan Kalesi'nin plân ve mimari özellikleri makale sınırlarını aşmamak adına detaylandırılmamıştır. Kale ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Gündoğdu, 2000, s. 39-42)



Doğu sur duvarında, birisi Kür Nehri'ne yakın konumda, diğeri ise yukarı surda olmak üzere örülerek kapatılmış iki kapı tespit edilebilmektedir. Bu kapılardan nehre yakın olanının Su Kapısı olduğu düşünülebilir. “Göç etme, dışarı çıkma” anlamına gelen huruç kelimesinden yola çıkarak, herhangi bir tehlike durumunda tahliyenin gerçekleştirildiği bir arka kapı olabilecek Huruç Kapısı'nın ise yukarıdaki ikinci kapı olabileceği ihtimal dahilindedir. Uğrun Kapısı ise, Arseven'in tanımına göre, “dışarıya uğramak” anlamına gelen uğrun kelimesinden gelmektedir; ve bir kale kuşatıldığında dışarı çıkılarak düşmanla göğüs göğüse savaşmak için kullanılan kapıdır<sup>14</sup>. Bu kapının ise kuzey cephede veya batı cephede yer aldığı ancak günümüze ulaşmadığını tahmin etmekteyiz.

Yuvarlak kemerli ana giriş kapısı büyük sivri kemerli bir giriş eyvanı içindedir. Giriş kapısı, iki yanda birer burç ile desteklenmiştir. Bu burçlardan güneydekinin, giriş eyvanına bakan yüzünde, kemer yüksekliğindeki seviyede üzerinde arslan kabartması olan bir kesme taş tarafımızca tespit edilmiştir (**Resim 3**). Kiremit renkli ve ignimbrit olarak tabir edilen volkanik bir taş üzerine işlenmiş arslan kabartması, yürür vaziyettedir. Başu cepheden, gövdesi profilden verilmiştir. Kuyruğu, gövdesinin üzerine doğru uzanmıştır. Kediye andıran yüzü, iri ve çekik gözleri, büyük ve aralık ağzı, vücut hatlarındaki keskin dönüşleriyle oldukça şematize edilmiştir. Bu haliyle, Selçuklu stilindeki arslan kabartmalarının özelliklerini yansıtmaktadır<sup>15</sup>.

Arslan kabartmasının hemen yanındaki dikdörtgen kesme taş üzerinde, yuvarlak iki rozet içine kavisli çizgilerle kazınmış, 6 yapraklı stilize çiçek motifi dikkati çekmektedir. Çiçeklerin tepe noktaları çarkıfelek motifi oluşturacak şekilde birleştirilmiştir. Bu rozetlere yakın konumda, 2 kabara da yer almaktadır. Kare birer kesme taş üzerine işlenmiş olan bu kabarlardan biri, baklava fomlu ve kenarları dış süslemelidir. Üst yüzeyi oldukça tahrip olmuştur. Daire şeklinde ve sağlam olan

14 (Arseven, Türkiye Sanatı Tarihi, s. 652)

15 Selçuklu stilinde arslan kabartmaları en çok 13. asrın ikinci yarısında Mısır, Suriye, Filistin'deki Memluk Sultanı Baybars'ın eserlerinde kullanılmıştır. Genellikle ikişer adet olarak, gövdeleri yandan, başları önden verilen arslanlar medrese, kale, köprü kitabelerini çevrelerler. Parsın (veya arslan) Baybars ismi ile ilgili olarak, Sultan Baybars'ın arması olarak kullanıldığı kabul edilmektedir. Arslan her devirde ve bölgede koruyucu, kudret ve kuvvet sembolü olarak kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu kale, saray, han, köprü gibi yapılarındaki arslanlar da muhakkak aynı fonksiyonla düşünülmüştür. Selçuklu stili arslan kabartmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Öney, 1970, s. 11, 34-37).

diğeri, onun hemen altındaki taş sırasının sonunda yer almaktadır.

Kalenin giriş kapısı üzerinde üç satırlık bir kitabe yer almaktadır (**Resim 4**). Kitabede, Osmanlıca, Nesih yazı ile “*Buniye bi-emrî es-Sultan ü'l Azâm Mevlâ mülûk-ül-Arab ve el'Rum ve el'Acem sahib-ül berr ve'l-bahr es-Sultan Süleyman ibn Selim Han Hallad'Allahü mülkehu. Fi şehr-i Şevval 963*” yazmaktadır. “*Arap, Acem ve Rum ülkelerinin, denizlerin ve karaların sahibi Selim Han oğlu yüce Sultan Süleyman'ın emriyle 1556 senesi Ekim ayında yapılmıştır. Allah onun ülkesini ebedi kılsın*”<sup>16</sup> anlamına gelen bu ifadedeki 1556<sup>17</sup> tarihi, kalenin inşa tarihi olmayıp, Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki onarım tarihidir. Ardahan Kalesi daha önce de, yine Kanuni döneminde 1549 yılında, onarılmış ve bölgeye asker yerleştirilmiştir<sup>18</sup>. 1583'te (III. Murad dönemi) Osmanlı'nın üçüncü İran seferi için görevlendirdiği Ferhat Paşa'nın, bu sefer sırasında Ardahan Kalesi'ni ve Kars Kalesi'ni tahkim ettirdiği de bilinmektedir<sup>19</sup>. Diğer taraftan, T.C. devlet arşivlerindeki kayıtlardan, Ardahan Kalesi'nin sağlamlaştırılması ve tamir ettirilmesine yönelik 1578 yılında (III. Murad döneminde); 1723 yılında (III. Ahmed döneminde) ve 1784 yılında (I. Abdülhamid döneminde) olmak üzere hükümler verildiğini öğrenmekteyiz<sup>20</sup>.

Ardahan Kalesi'nde, 16. yüzyılın önemli devlet adamlarından Ayas Paşa tarafından bir Ulu Cami (Cami-i Kebir) ve bir de hamam inşa ettirilmiştir<sup>21</sup>. Kimi kaynaklarda, kale içindeki mescid ve hamamın 1068'de Sultan Alparslan tarafından yaptırıldığı ve kalenin de bu tarih civarında inşa edildiği de ifade edilmektedir<sup>22</sup>. Zaman içinde harap olan caminin tamiri için 1699 yılı Nisan'ında Ardahan kadısına yazılan hükümde, caminin -muhtemelen ahşap olan- bir kısmının aşırı yağışlardan dolayı yıkıldığı ve onarımının istendiği yer almaktadır. Hükümde geçen “vakfın müsaadesi”

16 Kitabenin okuma ve çevirisinde Konukçu'dan faydalanılmıştır. (Konukçu, 1999, s. 62)

17 Kalenin batı kapısına, kitabe taşının hemen altına asılmış Türkçe levhada H. 963 tarihinin yanlış çevrilerek 1544 olarak yazılmış olduğu tarafımızca tespit edilmiştir.

18 (Gündoğdu, 1992, s. 38); (Altınsoy, 2005, s. 40)

19 Bkz. (Gül, 2009, s. 87)

20 Bkz. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/Arama.aspx> , Fon: A. {DVNSMHHM.d..., Kutu: 33, Gömlek: 712; Fon: MAD.d., Kutu:, 9910, Gömlek: 0; Fon: C..AS.., Kutu: 295, Gömlek: 12262.

21 Bkz. (Gündoğdu, 1992, s. 38); (Konukçu, 1999, s. 63)

22 (Boran, 2002, s. 1311)

ifadesinden, söz konusu caminin bir vakıf yapısı olduğu da anlaşılmaktadır<sup>23</sup>. Nitekim, devlet arşivleri kayıtlarında yer alan M. 1721-22 tarihli bir belgede de Ayas Paşa'nın Ardahan'da bir camisi ve geliri bu camiye tahsis edilmiş/şart koşulmuş (meşrut) bir hamamı olduğu bilgisine rastlamaktayız<sup>24</sup>. Bugün, bu cami ve hamama ait herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. 2011'de peyzaj düzenlemesi yapılan kale, 2013'te restore edilmiştir.

Ardahan Kalesi sur duvarlarında oldukça fazla devşirme taş ve taşçı işareti mevcut olduğunu belirtmek gerekir. Güney sur duvarına çıkan taş merdivende rastladığımız ve 19. yüzyıla ait olduğunu düşündüğümüz oluklu bir dibek taşı basamak olarak kullanılmıştır (**Resim 5**). Kuzey iç surda ise yüksekçe bir mesafede Gürcüce bir kitabe surun inşası ya da onarımı sırasında buraya yerleştirilmiştir (**Resim 6**). Ölçüleri 45x31 cm. boyutlarındaki dikdörtgen formlu tüf taşı üzerinde, dört satırlık Gürcüce yazı yer almaktadır. "Kutsal taş. Jacop'un Kayası" olarak Türkçe'ye çevrilen yazıt en erken M. S. 10. yüzyıla tarihlendirilmiştir<sup>25</sup>. Bunların dışında, batı sur duvarlarındaki bir burcun ise, kapı çerçevesi gibi görünen oldukça büyük ve yivli bir taş üzerine oturtulduğu tespit edilmiştir (**Resim 7**). Aynı burcun üst duvarında da bu çerçevelerin daha küçük boyutlusunun devşirme olarak kullanıldığı dikkati çekmektedir. Esasen, bu tip yivli kapı çerçevelerine kalenin farklı burçlarında da rastlanmaktadır.

## 2.Müderriş İbrahim Efendi Camii

Kalenin yaklaşık 100 m kuzeybatısında yer alan Müderriş İbrahim Efendi Camii 18. yüzyıldan günümüze ulaşan bir dini mimaridir (**Resim 8**). Cami, kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen plânlıdır (**Çizim 2**). Caminin doğu, batı ve güney duvarlarında üçer mazgal pencere yer almaktadır. Dış cepheleri bölgeye özgü volkanik taşlardan olan kiremit renkli ignimbrit ve andezitten kaba yonu taşlarla örülmüştür. Üst örtüsü

23 Ardahan kadısına hüküm ki, Ardahan Kal'ası ahalisi gelüp, kale-i mezbur dahilinde de müteveffa Ayas Paşa'nın bina eylediği Cami-i Kebir'in üç zira' mikdarı hin-i tamirde kârgîr bina olmayup, mürûr-i eyyam ile kesret-i emtârdan münhedim olup meremmete muhtac olmakla, taraf-ı şer'den üzerine varılıb şer' ile keşif olundukda, ancak 50 kuruş ile tamir olunur, deyu tahmin ile şer' ile keşif ve hüccet olunup, vakfın müsaadesi olmakla, şer' ile tamir olunmak için yazılmıştır. Şevval 1110. (Konukçu, 1999, s.63)

24 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: C..EV., Kutu: 361, Gömlek: 18327, H-29-12-1134.

25 (Pataci, 2016, s. 205)

düz damdır. Camiye giriş, kuzey cephedeki düzgün kesme andezit taşlarla kaplanmış yuvarlak kemerli bir kapı ile sağlanmaktadır. Tavan, oyma süslemeli iki ahşap sütun ayak ile desteklenmiştir (**Resim 9**). Harim bölümünü incelikli sayılabilecek bir göbek süslemesiyle düz ahşap tavan örtmektedir (**Resim 10**).

Cami giriş kapısı kemer köşeliğindeki dikdörtgen kartuş içinde Osmanlıca “*Amel-i Osman sene 1185*” (M. 1771-1772)<sup>26</sup> tarihi kazanmıştır (**Resim 11**). Bu tarih caminin inşa tarihi midir yoksa kapıyı inşa eden taş ustanın imzası mıdır, belirsizdir. Gündoğdu, ayrıca, iç mekân batı duvarında ve güney batı köşede yer alan mazgal pencere altındaki panoda boya ile ve Osmanlıca “14 Ramazan 1315” tarihi (M. 1897) yazılı olduğunu; bu tarihin yapının onarımına ait olduğunu kaydetmiştir. Diğer bir panoda da yazısı silinmiş Osmanlıca bir kitâbe olduğunu eklemiştir<sup>27</sup>. Uzun yıllar depo ve ahır olarak kullanılarak tahrip olan tescilli yapı, 2017 yılında restore edilmiştir. Harimin hemen girişindeki ahşap asma kat şeklindeki kadınlar mahfili tamamen yıkılmışken, 2017 yılı restorasyonu ile yenilenmiştir. Restorasyon öncesinde, harim duvarlarında panolar halinde görülen kalem işi süslemeler ise restorasyon sırasında duvarlara uygulanan sıvayla ne yazık ki yok edilmiştir.

### 3.Mevlid Efendi Camii

Kalenin yaklaşık 150-200 m kuzeybatısında yer almaktadır. (**Resim 12**). Mahalle sakinlerinden yaşlı olanlarının ifade ettiklerine göre cami, 1950’li yıllarda, bir kiliseden dönüştürülmüştür. H. Gündoğdu, caminin kapısında yer alan bir kitâbeye göre 1701/1702 (H. 1113) tarihinde inşa edildiğini belirtir<sup>28</sup>; ancak bu kitâbe tarafımızca tespit edilememiştir. 1990’lı yılların sonunda beden duvarlarının yarısı ve üst örtüsü yenilenen cami<sup>29</sup>, 2011 yılında kapsamlı bir restorasyon geçirmiştir. Harimde, asma kat şeklindeki kadınlar mahfili restorasyon sırasında lambri ile kaplanmıştır (**Resim 13**). Üst kat duvarları beyaz sıva ile boyanmıştır. Mihrab nişi de

26 Gündoğdu’nun miladi takvime sehven 1711 olarak çevirdiği (Gündoğdu, 1992, s. 190) bu tarih; bir tez çalışmasında “kapı köşeliğindeki usta kitabesi” ifadesiyle (Kılıç, 2019, s. 123, 163), başka bir tez araştırmasında “kapı kemer köşeliğindeki inşa kitabesi” ifadesiyle (Çetin, 2018, s. 20) aynen tekrar edilmiştir. Adı geçen iki tezin, hem referans dipnotlarda hem de akademik dil kullanımında yanlışlar ve zayıflıklar barındırdığını burada belirtmek bir zorunluluktur.

27 (Gündoğdu, 1992, s. 192)

28 (1992, s. 186)

29 (Gündoğdu, 1992, s. 186)

dahil güney duvar mavi-beyaz çini plâkalarla kaplanmıştır. Dikdörtgen plânlı cami, yuvarlak kemerli harim giriş kapısı dışında orijinal yapı unsuru barındırmamaktadır.

#### 4.Derviş Bey Camii

Kaptan Paşa Mahallesi'nde Tugay Komutanlığı yanındaki alanda yer almaktadır. (Resim 14). Düzgün kesme bazalt ve ignimbrit taşlarla inşa edilmiştir. Dikdörtgen plânlıdır. Caminin kuzeybatı kenarında, kare plânlı bir kaideye oturan silindirik minare yer almaktadır. Minare şerefe kapısı üzerindeki kaş kemer formundaki alınlıkta 1967 tarihi okunmaktadır. Bu tarih minarenin inşa tarihi olabileceği gibi onarımına da karşılık gelebilir.

Caminin harime açılan yuvarlak kemerli kapısının üst köşeliklerindeki yatay dikdörtgen panolar içinde, Arapça ifadeler yer alır. Bunlardan sağdakinde “İslâm'dan daha yüce bir şeref yoktur” anlamına gelen “*Lâ şeref a'la min el İslâmi*”; soldaki iki panodan üsttekinde “Ölümsüz olan sadece yaratıcı (Allah Teâlâ hazretleri)'dir” anlamına gelen “*Hüve'l hallak'ü-l bâkî*”; alttakinde ise cami inşa tarihini veren “*Sene 1285*” (M. 1868/1869) tarihi yazmaktadır (Resim 15). Harim bölümünde, çatı örtüsünü ve asma kat şeklindeki kadınlar mahfilini destekleyen iki ahşap ayak yer alır. Kadınlar mahfilinin ahşap oyma süslemeleri, ahşap tavan göbeği ve harimi örten ahşap kubbe camideki göz alıcı işçiliklerdir (Resim 16, 17, 18)<sup>30</sup>.

#### 5.Halil Efendi Camii

Eski şehri ifade eden Halil Efendi Mahallesi'ndedir. Mahalleye ismi verilen nüfuzlu ve hayır sahibi bir zat olduğu anlaşılan Halil Efendi tarafından yaptırılmış bir camidir. 1920'lerde yaşanan çatışmalar sırasında Ermeni çeteciler tarafından yakılan cami, bu olay nedeniyle *Yanık Camii* olarak anılmaktadır. Bugün mevcut olmayan caminin inşa edildiği alanda, yanarak ölen 370 Müslüman-Türk anısına dikilmiş bir anıt yer almaktadır.

Hamşioğlu Konağı (Tarihi Kongre Binası) avlusunda duran ve bu camiye ait olduğu anlaşılan su hayratının kitâbesinde geçen “...*İzade el-Hac Halil Ağa hayrat sene 1288*” (M. 1871/1872) ifadesinden yola çıkarak, Halil Efendi Camii'nin de yaklaşık bu tarihte inşa edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. (Resim 19).

30 Derviş Bey Camii'nin ayrıntılı mimari tasviri için Bkz. (Cantay, 1999, s. 20)

## B.Ardahan'da Çarlık Rus Dönemine Ait Yapılar

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) ile Kars, Batum ve Doğubeyazıt'la birlikte Ardahan da Rus hakimiyetine girmiştir. Bu dönemde Kars; Ardahan, Oltu ve Kağızman sancaklarından oluşan bir *oblast* (genel valilik bölgesi) şeklinde örgütlenecek Ardahan ve Göle buraya bağlanmıştır. Çarlık Rus idaresi, 1855 tarihli Arazi Nizamnamesini uygulayarak Ermeni, Rum, Yezidi, Süryani (Asuri) gibi Anadolu halkı ile Ukraynalı, Malakan (Molokan)<sup>31</sup>, Duhabor (Dukhobor)<sup>32</sup>, Alman ve Estonyalı toplulukları Kafkasya'dan getirerek sistemli bir şekilde buralara yerleştirmiştir<sup>33</sup>. Bu oblast yönetimi 1917 Rus devrimine kadar sürmüştür.

### 1. Tat<sup>34</sup> Abdullah Karaca Konağı

30L.3C4 Pafta, 275 Ada, 10 Parsel'de kayıtlı ve bugün hisseli özel mülkiyete ait bir yapıdır. Kongre Caddesi ile İnönü Caddesi'nin kesiştiği noktada, kent merkezine oldukça hâkim bir konumda inşa edilmiştir (Çizim 3<sup>35</sup>; **Resim 20**). Halk arasında Kulüp Binası olarak da tanınmaktadır.

Yapı, bodrum+2 katlıdır. U şeklinde bir plân şemasına sahiptir. Bugün,

31 Rus kökenli olan Malakanlar; silahlı savaşa karşı olan, kilise ve din adamı otoritesine karşı çıkan ve Hıristiyanlığı ilk ortaya çıktığı dönemlerde olduğu gibi aracısız yaşamaya çalışan, bu nedenle de ülkeden ülkeye göç etmek zorunda kalmış bir halktır. Rusya'da gördükleri baskı sonucu Kars'ın Zöhrap, Atçılar, Çalkavur, Şahnalar, Çakmak, İncesu, Karakale'ye ve Ardahan'a yerleşen yaklaşık 11 bin kadar Malakan ve Duhabor olduğu ifade edilmektedir.

Bkz. [http://www.molokane.org/places/Turkey/Erzurum/2011\\_conference.html](http://www.molokane.org/places/Turkey/Erzurum/2011_conference.html); Malakanlar için ayrıca Bkz. (Türkdoğan, 2005); (Ural ve Kuzucu (ed.) 2009).

32 Duhaborlar, dindar ve muhalif Rus Ortodoks bir gruptur. Yüksek ideallere sahip bir lider olarak tanınmış *Peter V. Verigin*'den ilham alarak, militarizm ve şiddetin her türlüsüne karşı kararlı duruş benimsemiş bir grup olarak bilinmektedirler. Bu topluluğa, 1785 yılında Rus-Ortodoks kilisesi başpiskoposu *Ambrosius* “güreşçi ruhlar” anlamına gelen “*Doukho-bortsi*” adını vermiştir. 1899 yılında yaklaşık 7500 Duhabor, Kanada tarafından *Assiniboia/Saskatchewan* toprakları olarak bilinen yere göç etmeleri için davet edilmişlerdir. Bkz. <http://doukhobor-museum.org/history/>

33 Bkz. (Koltuk., Sağlam, 2009); (Öztürk, 1992); (Yılmazel., Ögüt, 1992); (Ababay, 1987, s. 149); (Koltuk., Sağlam, 2009, s. 10); (Öztürk, 1992, s. 11); (Serbest, B., Demirci, N. S., 2007, s. 2722-2726)

34 “Tat”, ifadesi Türk Dil Kurumu'nda “Türklerin egemen olduğu yerlerde yaşayan Arap veya İranlılar” şeklinde tanımlanmaktadır. <https://sozluk.gov.tr/> Ababay'ın ifadesiyle, İran'daki Türkler'in kendileri için kullandıkları bir lâkaptır. Buna karşın, İranlılar Türkler'i “Tacik” olarak adlandırmışlardır. Bkz. (Ababay, 2007, s. 70)

35 Bu makalede yer alan Tat Abdullah Karaca Evi'ne ait mimari çizim, Ardahan İli Kültür ve Turizm Müdürlüğü arşivindeki mimari çizimler ile karşılaştırılarak S. Patacı tarafından yapılmıştır.

üst katında avukatlık büroları, zemin katında ise işyerleri vardır. Plastik açıdan vurgulanmış olan ön/batı cephede *rustik* ve *bosajlı* taş kaplama kullanılmıştır<sup>36</sup>. Kat bölümlenmesi cephede silmelerle belirginleştirilmiştir. Yalancı sütunlar, saçak silmeleri boyunca devam eden diş motifi, pencerelerin taşıntı yapan söve kaplamaları, kilit taşları, konsollar ve ferforje giriş sundurması cephedeki başlıca plastik unsurlardır. Dönemine ait yaygın bir uygulama olan alçıpan süslemeler (**Resim 21**) ve *peç* ısıtma sistemi (**Resim 22**) iç mekânda dikkati çeken unsurlardır.

Konak, kitabesine göre 1910 yılında inşa edilmiştir. Yapı ön cepesinde yer alan kitâbesinde 1910 tarihi ve hemen altında “Allah’ın yardımı” anlamına gelen ve fetih suresi 1. ayetin ilk sözcükleri olan “Nasr min Allah” ve ardından “Maşallah” ifadeleri Arap harfleriyle yazılmıştır. (**Resim 23**).

Yapının gerek ön cephe süslemelerinde gerekse iç mekân düzenlemelerinde *Barok*, *Rokoko*, *Art-Nouveau* ve *Neoklasik* olmak üzere birden fazla üslûbun öğelerine rastlanmaktadır. Bu nedenle yapının *Eklektik* (Karma-Seçmeci) bir üslup özelliği gösterdiği söylenebilir<sup>37</sup>.

1994’te tescil edilen konak, 2005’te basit bazı onarımlar görmüştür. 2011-2012 yılları arasında restore edilmiştir. 2012, 2014 yıllarında da *çeşitli* basit onarımlar geçirmiştir.

## 2.Hamşioğlu Konağı (Tarihi Kongre Binası)

Ardahan kent merkezinde, kentin ana caddesi olan Kongre Caddesi üzerindedir. (**Çizim 4, Resim 24**). 1919’da Kars’ta kurulmuş olan *Cenubi Garbi Kafkas Cumhuriyeti*’ne<sup>38</sup> bağlı “*Cenubi Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i*

36 “Köy işi, taşra işi” anlamlarına gelen” Rustik (Lat. *Rusticus*, Fr. *Rustique*) ve “yüzeyden kabartmalı, yüzeyden taşkın” anlamına gelen Bosaj (Fr. *Bossage*) terimleri için Bkz. (Hasol 1998, s. 96, 389); (Arseven, 1952, s. 1731-1732) Bu tarz cephe tasarımları aynı dönem Kars yapılarında da yoğun olarak rastlanmaktadır. Örnekler için Bkz. (Alp, Yaşlı, Özdemir, 2009); (Serbest, Demirci, 2007)

37 Gündoğdu, Akkoş’un Binası olarak tanıttığı bu yapı için: “Ön cephede yüzeyden ileri taşırılmış profiller, çerçeveler, pencere ve korniş hatları Ampir Üslup özelliklerini aksettirmektedir” değerlendirmesini yapmıştır. (2000, s. 236)

38 Birinci Dünya Savaşı’nı sonlandıran 1919 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması maddesi gereğince Osmanlı kuvvetleri yöreden bir kez daha çekilmek zorunda kalmıştır. Ortaya çıkan yönetim boşluğunda, olası Ermeni ve Gürcü işgaline karşın, livanın idaresi Ocak 1919’da Kars merkezli *Kars Milli Şura Hükümeti* teşkilatına bırakılmıştır. Söz konusu teşkilata, ilerleyen süreçte *Cenubi Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi* adı verilerek, meclisi, anayasası ile bir devlet niteliği

*Milliyesi*" (Güneybatı Kafkasya Geçici Hükümeti)'nin, kuruluşu ve ilkeleri gibi önemli konuların görüşüldüğü 3-5 Ocak ve 7-9 Ocak tarihli kongreler bu binada düzenlendiği için *Kongre Binası* olarak tanınmıştır.

Yola paralel şekilde dikdörtgen plânlı ve tek katlı olarak inşa edilmiştir. Yapıya güney cephede sağlı sollu eklenmiş kare plânlı simetrik iki kanat, plân şemasına U formu kazandırmıştır. Konak, 1911 tarihlidir.

Ön/kuzey cephesi taş oyma süslemelerle yoğun şekilde süslenmiştir (**Resim 25**). Yapının bu cephesinde ekleme, çıkarma gibi müdahaleler yapılmadığı için orijinal yapısını koruyarak günümüze gelebilmiştir. Cephe düzenlemesi ve sahip olduğu taş işçiliğinin etkisiyle süsleme kompozisyonu açısından yapının en gösterişli cephesi bu cephedir. Duvar kenarları ile pencere sövelerinde, bu dönem yapılarında çok yaygın rastladığımız, düzgün kesme blok beyaz andezit taşlardan, kaplama tekniği dikkati çekmektedir. Cephenin orta aksı üzerinde, çatı seviyesinde başlayan yuvarlak kemerli alınlık yapıya da anıtsallık katmıştır. Yapıya ait eski resimlerden, kuzey cepheden görülen bir çatı katı<sup>39</sup> penceresi olduğu ancak bu yapı ekinin günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Yapının iki ana girişi vardır ve ön cephededir. Diğer cepheler ön cephenin aksine daha yalın bir düzenlemeye sahiptir. Bu cephelerde duvarlar, bazalt taşlardan moloz duvar örgüsü kullanılarak inşa edilmiştir.

İç mekânlarda, en dikkat çekici süslemeler, tavanlarda, duvar üst bölümünü dolaşan frizlerde ve peç duvarlarında rastlanan, *Barok*, *Rokoko* ve *Ampir*<sup>40</sup> tarzdaki gösterişli altın yaldız alçı kabartmalardır. Konak, ön cephede ağırlıklı olmak üzere, tüm cephelerindeki süsleme kompozisyonu, vitray düzenlemeleri (**Resim 26**), alçıpan tavan süslemeleri (**Resim 27**) ve ferforje kullanımı (**Resim 28**) kendine özgü bir *Art Nouveau*<sup>41</sup> yorumunu yansıtmaktadır. Esasen, klasik dönem ile modern mimari

kazandırılmıştır. Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti hakkında (Zeyrek, 2013, s. 11-16); (Saylan, 2003)

39 Bkz. Hamişoğlu Bey Konağı Restitüsyon Raporu, İl Özel İdaresi Arşivi.

40 Avrupa menşeli Barok, Rokoko, Ampir üsluplar hk. bilgi için bkz. (Bakır, 2003); (Hasol, 1998, s. 73-76, 382); (Arseven, 1950 (I), 175-176); (Arseven, 1950 (4), 1676); (Percier, Fontaine, 1991); (Beunat, 1974)

41 1890'lerden başlayıp hemen hemen Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren Avrupa merkezli Art Nouveau, Afrika'dan Kuzey Amerika'ya kadar popüler olmuştur. Art Nouveau Üslubu; Hollanda, Danimarka, Norveç, Finlandiya, İsveç gibi kuzey Avrupa ülkelerinin yanı sıra, folklorik öğeleri ve yerel teknikleri akımın özellikleriyle birleştiren Orta Avrupa'ya yayılmış ve oldukça rağbet görmüştür. Asimetrik kurgulu plânlı, demirin yapı malzemesi olması, camın ikincil malzeme olması, masif



arasındaki geçiş akımı olarak da nitelendirilen Art Nouveau ulusal varyantları olan uluslararası bir stildir. Konak iç mekânında, tavan yüzeyinde ve peç duvarlarında yer alan alçı kabartma süslemeler ise Avrupa menşeli Barok, Rokoko ve Neoklasik üslup etkileri taşımaktadır.

Yapının tarihini veren kitabe taşı, alınlık kemeri hizasındaki iki pencerenin üstünde bulunmaktadır (**Resim 29**). Bu kitabe taşının iki yanında, kesme taşların oluşturduğu silmeli ve yatay dikdörtgen kartuşlar yer almaktadır. Kartuşların içi boştur. İki satırdan oluşan kitabede ilk satırda, “*Sene 1329, 1911 Maşallah*”, kartuş içine alınmış ikinci satırda ise Arapça “*İnnâ fetehnâ leke fethan mubînâ*” yazdığı okunmuştur<sup>42</sup>. Bu ifade Fetih suresi 1. ayetten alıntıdır; ve “*şüphesiz biz sana apaçık bir fetih yolu açtık*” anlamına gelmektedir<sup>43</sup>. Alınlık kemerinin hemen altında 4 kitabe taşı daha vardır. Bunlardan en üstteki taşın yüzeyi bitkisel motifli bir çerçeve dışında yazısızdır. Hemen altına yan yana 3 taştan ortadaki kiremit renkli ignimbrit taş yüzeyine Arapça “*nasr minallâh ve feth karib* yazısı işlenmiştir. Bu ifade ise Saff suresi 13. Ayet’ten alıntıdır; ve “*Allah’tan yardım ve yakın bir fetih. İnananları müjdele*” anlamına gelmektedir<sup>44</sup>. Sağındaki ve solundaki iki kitabe taşı üzerindeki yazılar ise silik olduğundan tarafımızca okunamamıştır.

Yapı, geneli itibariyle bakıldığında Rus modernleşme döneminde etkili olan Avrupa sanat akımlarının kasaba mimarisi ölçeğinde yansıtıldığı eklektik bir yapıdır. Her ne kadar mimarı ve taş ustasının ismi bilinmese de, bu dönem inşaa faaliyetlerinde Ermeni ve Rum’ların yetkilendirilmiş olduğu bilinmektedir.

### 3.Tarihi Ardahan Köprüsü

Kür Nehri üzerinde inşa edilmiştir. En geç 1878 yılına tarihlendirebileceğimiz

duvarlar yerine açıkta bırakılan sütunlar, aydınlık çözümleri, merdiven ve holler plânda merkeze yerleşmiştir, Doğu’dan ödünç alınmış kemer biçimleri pencere ve kapı üstlerinde yer bulmuştur. Art Nouveau’nun etkilendiği akımlardan biri de sembolizmdir. Gerçekçiliğe karşı, düşünce, duygu ve ülküleri savunmaları ve maddeci çağa karşı çıkıp manevi değerleri öne sürerek, dinsel ve mistik konuları betimlemeyi tercih etmeleri Art Nouveau’nun simgeci yanının alt yapısını oluşturmuştur. Art Nouveau için bkz. (Yenigün, 2011).

42 Bkz. (Gündoğdu, 2000, s. 225); (Şenol, 2018, s. 314)

43 Bkz. (<http://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=48&ayet=1>); (<https://www.kuranvemeali.com/fetih-suresi/1-ayeti-meali>)

44 Ayetin tamamı: “*Ve uhrâ tuhıbbûnehâ, nasrun minallâhi ve fethun karîb (karîbun), ve beşşiril mü’minîn (mü’minîne)*. Bkz. (<http://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=61&ayet=13>)

Tarihi Ardahan Köprüsü bugünkü demir konstrüksiyonlu haliyle Rus idaresi dönemine aittir (**Resim 30**). Ancak, Rus arşivine ait bir fotoğraftan, Türk-İslâm döneminde de burada bir ahşap köprü bulunduğu anlaşılmaktadır (**Resim 31**). Köprünün 1890 yılında yandığını yine aynı arşiv fotoğrafının arkasına düşülen nottan öğrenmekteyiz. Bu ahşap köprü, Rus ressam *Alexei Danilovich*'in (1851-1895) “5 Mayıs 1877 Ardahan Kalesi’ne Rus Saldırısı” isimli tablosunda da tasvir edilmiştir (**Resim 32**).

#### 4. Dursun Soylu Evi

Halil Efendi Mahallesi’nde Cami Sokak’tadır. Konak görünümündeki tarihi ev, 19. yüzyıl sonlarında<sup>45</sup> inşa edilmiştir. Kareye yakın dikdörtgen plânlı ve iki katlı olan konutun duvarları, üst kat zemin seviyesine kadar harçlı ve moloz taşlarla; üst katı ise düzgün kesme bazalt ve ignimbrit taşlarla örülüdür. (**Resim 33**). Mazgal pencerelerle çevrili zemin katın ahır ve depo olarak kullanıldığı üst katın ise konutu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yapının kuzey cephede, merdivenli bir girişi vardır. Üst katın, doğu ve batı dış cephelerinde kapı açıklıkları göze çarpmaktadır. Bu açıklıklar, döneminde bu cephelerde demir veya ahşap balkonların var olduğunu düşündürmektedir. Zemin katın, doğu cephesindeki basık kemerli iki büyük kapı ise atlı/arabaların girişi için düzenlenmiş olmalıdır (**Resim 34**).

#### 5. Karakadıoğlu Evi

Halil Efendi Mahallesi’nde yer almaktadır. 19. yüzyıl sonlarında inşa edilen yapının, Ardahan merkezdeki en eski konutlardan biri olduğu düşünülmektedir<sup>46</sup>. Dikdörtgen plânlı ve tek katlı olan yapı yenilenmiş ve orijinalliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Günümüzde de konut olarak kullanılmaktadır. Düz çatılıdır. Ön ve arka cephede birer girişi vardır. Gündoğdu, ön cephedeki kapının sol tarafında bitkisel kabartma süslemeli bir taş tespit etmiştir (**Resim 35**)<sup>47</sup>. Yapıda, çatı saçak kornişindeki çörtlen uygulaması ayrıca dikkat çekicidir (**Resim 36**).

#### 6. Abdullah Öğüt Evi

Kars Caddesi üzerindedir; Abdullah Öğüt Evi olarak bilinmektedir. (**Resim**

45 (Gündoğdu, 2000, s. 230)

46 (Gündoğdu, 2000, s. 233)

47 (Gündoğdu, 2000, s. 233)

37). Yapı dikdörtgen plânlı ve tek katlıdır. Yan cepheler ve arka cephe harçlı moloz ve kaba yonu taş örgüdür. Uygunsuz müdahalelerle, bugün de kullanılmakta olan yapının özellikle arka cephesi yıkılmaya yüz tutmuştur. Düzgün kesme bazalt taş kaplamalı ön cephesi, oluk silmeli pilastrla düşey olarak bölümlenmiştir. Yapının girişi, ön cephe orta aksındadır. Ön cephede 5 pencere açıklığı vardır. Bunlardan ikisi girişin solunda, üç tanesi sağındadır. Düz kemerli kapısının kilit taşındaki kabartma bitkisel motif ile onun hemen üzerinde yuvarlak kemer motifi dikkati çekmektedir. Kemer motifi içine kazıma ile yapının inşa tarihi olan 1911 ve evin sahibinin isminin baş harfleri olabilecek Ermenice üç harf işlenmiştir (**Resim 38**).

### 7. İsmet Avşar Evi

Kars Caddesi'nde, Abdullah Ögüt Evi'ne yakın konumdaki bu konut da dönemin dikkat çeken yapıları arasındadır (**Resim 39**). Girişin sağındaki pencerenin kilit taşına 1910 tarihi işlenmiştir. Bu tarihin hemen altında yer alan Ermenice harfler, yapının bir Ermeni aileye ait olduğuna işaret etmektedir (**Resim 40**). Tek katlı, dikdörtgen plânlıdır. Bugün de konut olarak kullanılan yapının iç mekânı incelenememiştir. Yapının girişi ön cephe orta aksındadır. Giriş sonradan ahşap konstrüksiyonla kapatılmıştır. Abdullah Ögüt Evi'nde olduğu gibi girişin sağında 2 solunda 3 olmak üzere 5 pencere açıklığı vardır. Girişin solundaki ilk pencerenin kilit taşındaki kabartma bitkisel motif dışında, yalın ve süslemesiz bir yapıdır.

### 8. Ermeni Konutu

Mareşal Fevzi Çakmak Paşa Caddesi'nde, Milli Egemenlik Parkı karşısındadır (**Resim 41**). İki katlıdır. Giriş, binanın ön cephesinin köşesinde konumlandırılmıştır. Döneminde bir Ermeni aileye ait olduğu ifade edilen yapıda, basık kemerli girişin kilit taşında Ermeni sanatına ait ve palmet kompozisyonlu bir *haçkar*<sup>48</sup> dikkati çekmektedir (**Resim 42**). Günümüzde, restoran olarak işletmeye açılmıştır.

48 Haçkar sözcüğü, Ermenice *khaç* ve "khar" sözcüklerinden oluşan bileşik bir sözcüktür. Türkçe karşılığı "haç-taş" veya "taştan haç"tır. Haçkarlar, basit bir anlatımla, mimariye bağımlı veya bağımsız dikdörtgen taş blokların yüzeyinde, merkezde bir haç motifi yer alacak şekilde bitkisel ve geometrik süslemeli çerçevelerle sınırlandırılmış kompozisyonlardan meydana gelmektedir. Ermeni sanatına özgü olan haçkarlar, bir tür adak steli olarak düşünülebilir. Birçok araştırmacı haçkarların kökenini, Urartu ve erken Orta Çağ stellerine dayandırır. Ermenilerin yaşamış olduğu her yerde üretilmiş olan sayısız haçkar örneğinden bir kısmı günümüze gelebilmiştir. (Kızgın, 2018, s. 323)

## 9. Mustafa Yılmaz Evi

Kongre Caddesi üzerinde Valilik Binası yanında yer alır (**Resim 43**). Dikdörtgen plânlı ve tek katlıdır. Her yönde düzgün kesme bazalt taşlarla kaplı yapının, bina eteğinde bosajlı taş uygulaması dikkati çekmektedir. Caddeye bakan kuzey cepheyi ortalayan bir giriş kapısı, bu girişin sağ tarafında 3, sol tarafında ise 4 olmak üzere dikdörtgen formlu pencere açıklıkları yer almaktadır. Batı cephede, iki pencere açıklığı ve hemen üstte, çatı katına ait olduğu anlaşılan bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Yapı doğu cephede başka bir yapıya bitişik vaziyettedir. Çarlık Rus idaresi sonlarına yakın inşa edilmiştir. Binanın, bir dönem Teşkilat-ı Mahsusa tarafından kullanıldığı, 1935 yılında ise Mustafa Yılmaz ailesine geçtiği, yerli halk tarafından, ifade edilmektedir. Yapı, özel mülkiyet olduğundan iç mekânları incelenememiştir.

## 10. Ardahan İl Halk Kütüphanesi Binası

Kongre Caddesi üzerinde, Milli Egemenlik Parkı'nın karşısında, yer almaktadır (**Resim 44**). 1910 tarihlidir. U plân şemalıdır. U planın kollarını oluşturan iki yandaki yapıların, ön cepheye bakan yüzünde profilli silmelerle oluşturulmuş üçgen çatı alınlıkları yapıda dikkati çeken unsurlardır. Tek katlı bir yapıdır. Yol kotu yükseltildiğinden, subasman kısmen yol altında kalmıştır. Yola bakan ön cephesi düzgün kesme taş kaplı olan yapının arka cephesi kaba yonu bazalt ve andezit taşlarla örülüdür (**Resim 45**). Yapının iki girişi vardır. Ön cephedeki giriş, soldaki yapı kanadının ortasında, ikinci giriş ise arka cephe orta aksındadır. Ön ve arka cephelerde 8'er pencere açıklığı düzenlenmiştir. Bir dönem T.C. Başbakanlığı *Ardahan Tapu Kadastro Müdürlüğü* olarak kullanılmıştır. Tapu Kadastro Müdürlüğü olarak kullanıldığı dönemde gerçekleştirilen iç mekân bölümlenmesi ile özgün plânın mekân düzenlemesi büyük ölçüde değişmiştir<sup>49</sup>. Bugün *İl Halk Kütüphanesi* olarak hizmet vermektedir.

## 11. Ankara Palas Oteli

Şehir merkezinde Kars Caddesi üzerinde yer alan yapı, *Kasap Derviş Evi* olarak tanınmaktadır (**Resim 46**). XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarına

49 Söz konusu yapı ile ilgili bilgiler, Ardahan İl Özel İdaresi raporlarından alınmıştır.

tarihlenmektedir<sup>50</sup>. Dikdörtgen plânlı, iki katlı bir yapıdır. Düzgün kesme bazalt taşlarla örülüdür. Yola bakan doğu cephedeki üst kat balkonu ahşap konstrüksiyonla tamamen kapatılmış, bu haliyle bir cumba görüntüsü kazanmıştır. Bir dönem otel olarak işlev görmüştür. Günümüzde alt katında dükkânlar bulunmaktadır. Üst katı ise boştur. Yapının iç mekân düzenlemesinin orijinalliğini büyük ölçüde kaybettiği anlaşılmaktadır<sup>51</sup>.

### Değerlendirme ve Sonuç

Ardahan'daki Türk-İslâm dönemi mimari dokusu ile ilgili en eski bilgilere Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden ulaşmaktayız. Gürcistan'ı da içine alan yolculuklarında Ardahan'a da uğrayan gezginin verdiği bilgilere göre, 17. yüzyıl Ardahan'ında bugünkü kale ve yakın çevresini, eski toprak örtülü ve tümü mihrâb (müstâkil) evler oluşturmaktaydı. Şehirde ayrıca, mescitler, sıbyan okulları, yer yer küçük hanlar bulunuyordu. Gezginin belirttiğine göre, Ardahan'da aşevi, medrese<sup>52</sup> ve dar'ül-kelâm yoktu. Yine aynı kaynakta yer alan bilgiye göre şehirde Kaya Paşa<sup>53</sup> isimli bir hanedan meşhurdu<sup>54</sup>. Ne yazık ki Ardahan Kalesi dışında bahsi geçen dönem yapılarından günümüze ulaşan bir örnek bulunmuyor. Esasen, Halil Efendi Mahallesi olarak bilinen mahal, bugün de taşra görünümündedir; ve harçlı moloz-yığma taşlarla oluşturulmuş tek katlı müstakil evler Evliya Çelebi'de ifade edilen eski geleneği adeta çağrıştırmaktadır.

H. 1288 (M. 1871-72) tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'ni incelediğimizde ise, Çıldır Sancağı'na bağlı kaza statüsünde kayıtlı olan Ardahan'da 59 cami, 30 İslâmi sıbyan mektebi, 100 medrese, 1 hamam, 4 han, 155 dükkân ve 2.007 hane kaydedildiğini öğreniyoruz<sup>55</sup>. Bu rakamlar, günümüze ulaşamayan yapıların niteliği

50 (Gündoğdu, 2000, s. 224)

51 (Gündoğdu, 2000, s. 224)

52 M. Koltuk ise, Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonraki döneme gönderme yaparak, Ardahan Medresesi'nden birçok şair, bilgin ve paşanın yetiştiğini belirterek bu dönemde Ardahan'da bir medresenin varlığına işaret etmiştir. (Koltuk, Sağlam, 2009, s. 9)

53 1826 tarihli bir arşiv belgesinde, Ardahan kazasının, “yurtluk ocaklığı ümerasından, Kaya Paşa-zade Ali Bey'in oğlu Derviş Hamza Bey” ifadesine rastlanmaktadır. Bkz. (Koltuk, Sağlam, 2009, s. 184). Bu ifadeden, Kaya Paşa'nın, Ardahan'ın atabeklik dönemindeki sancak beylerinden olduğu anlaşılmaktadır.

54 (Dankoff, Kahraman, Dağlı, 2011, s.165).

55 (Erzurum Vilayeti Salnamesi, H. 1288, s. 150)

ve sayısı hakkında fikir vericidir. Cami ve mescidler hariç tutulursa, Ardahan'da bugün bahsi geçen yapı türlerinden herhangi birine rastlanmamaktadır.

Eski şehir ve yeni şehir sınırları dahilinde günümüze ulaşan Türk-İslâm dönemi tarihi yapı stoğunun tamamına yakını cami ve mescidlerden oluşmaktadır. Bu çerçevede, Mevlid Efendi Camii, Halil Efendi Camii, Derviş Bey Camii ve Müderrisoğlu Camii olmak üzere 4 cami bulunmaktadır. Eski şehirde yer alan fakat tamamen yenilenerek orijinalliğini kaybetmiş olduğu için makalemizde yer vermediğimiz Ordu Camii ile bu sayı ancak 5'e ulaşmaktadır. Diğer taraftan, Ardahan'ın merkezi ve ilçelerini kapsayan araştırmamız sırasında; Merkez, Posof, Hanak, Çıldır'da olmak üzere 32 tane tarihi cami tarafımızca belgelenmiştir. Bunlar içinde henüz tescil edilmemiş olanlar da mevcut olduğu gibi; Merkez-Mevlid Efendi, Çıldır-Gölbelen Köyü ve Çıldır-Kayabeyi Köyü camileri kiliseden çevrilmiş camiler olarak ayrı bir grup oluşturmaktadır<sup>56</sup>.

Eski şehirdeki Türk İslâm dönemi eserlerinin en erken tarihlisi hiç kuşkusuz Ardahan Kalesi'dir. Kale şehre hâkim bir tepededir. Topoğrafya ile uyumlu şekilde inşa edildiği için düzgün olmayan dörtgen bir plâna sahiptir. Kalenin güney sur duvarı en uzun kenarı oluşturmakta ve Kür Nehri'ne bakmaktadır. Kale; dört köşesindeki, dörtgen ve çokgen plânlı dört kule dışında batı sur duvarında 3, kuzey sur duvarında 2, güney sur duvarında 4 ve doğu sur duvarında 2 burç ile daha desteklenmiştir.

Ardahan Kalesi'nin ilk inşa tarihi bilinmemektedir<sup>57</sup>. Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sürecinde ele geçirildiği ve kullanıldığı, kalenin giriş kapısı güneyindeki destek burcunda tespit ettiğimiz Selçuklu üslubundaki arslan kabartmasından da anlaşılmaktadır.

Arşiv belgelerinin ve tarihi kaynakların verdiği bilgiye göre çok sayıda onarım geçirdiği anlaşılan Ardahan Kalesi, bugünkü görünümünü Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki onarımla kazanmıştır. Bu onarıma ait tarih kitabesi kale giriş kapısında yer almaktadır. Kars ve Erzurum başta olmak üzere civar bölgelerde Ardahan Kalesi

56 Söz konusu araştırmamız, ilerleyen zamanda yayımlanmak üzere hazırlık aşamasındadır.

57 Anadolu'yu yurt edinen Türkler pek çok yeni kale inşa ettikleri gibi stratejik bakımdan önemli yerlerdeki eski kaleleri de onarmışlardır. Birçok yeni bölümlerin eklenmesi sonucunda birer Türk kalesi haline gelen bu yapıların, tarihlendirilmesi ve döneminin saptanması zorlaşmaktadır (Boran, 2002, s.3).

ile benzer plan özelliklerine sahip bir kale tarafımızca tespit edilememiştir. Kars ve Erzurum kaleleri; bir iç kale ile onu çevreleyen ve halkın ikamet ettiği dış kaleden oluşan bir düzenlemeye sahipken, Ardahan Kalesi bugünkü haliyle, tek sıra surla çevrili, daha küçük ölçekli bir iç kale görünümündedir.

Ardahan'daki Türk-İslâm dönemi yapılaşmasından günümüze ulaşan az sayıdaki camilerden, Derviş Bey Camii (1868-69) dışındakiler bugün Halil Efendi Mahallesi olarak adlandırılan eski şehirde yer almaktadır.

Harim bölümündeki zengin ahşap işçiliği ile dikkati çeken Derviş Bey Camii, örtü sistemi ile de farklılık göstermektedir. Cami, içte ahşap bir kubbe ile dışta ise düz damla örtülmüştür. Yanık Camii veya Halil Efendi Camii adlarıyla tanınan cami eski şehirdeki diğer önemli yapı olarak öne çıkmaktadır. Eski şehire adını vermiş olan ve döneminde nüfuz ve hayır sahibi olduğu anlaşılan Halil Efendi tarafından yaptırılmıştır. 19. yüzyıla ait olan cami, Kurtuluş Savaşı yıllarına dayanan acı dolu hikayesi ile kentin tarihi ve toplumsal hafızasının bir parçasını oluşturmaktadır. 1920'lerde Ermeni çetelerce yakılan söz konusu cami, günümüze ulaşamamıştır. İnşa edilmiş olduğu alanda, ölen 370 Müslüman-Türk anısına bir anıt dikilmiştir. Bugün, Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Tarihi Kongre Binası) avlusunda duran ancak bu camiye ait olduğu anlaşılan su hayratındaki kitâbede okuduğumuz “*Uçanlı/Oçanlı? el-Hac Halil Ağa hayrat sene 1288*” (M. 1871/1872) bilgisine dayanarak, caminin inşasının da bu tarih civarında olduğunu düşünmekteyiz.

Müderri İbrahim Efendi Camii ise eski şehirdeki en erken tarihli camilerden biridir. Caminin kapı kemer köşeliğindeki kartuş içinde yer alan Osmanlıca “*Amel-i Osman sene 1185*” ibaresindeki tarih (M. 1771-1772) caminin yaklaşık bu yıllarda inşa edildiğini düşündürmektedir. Diğer taraftan, Gündoğdu'nun (1992), harim güney-batı köşesindeki mazgal pencere altında tespit ettiği ancak bugün mevcut olmayan panodaki H. 1315 (M. 1897) tarihi dikkate alındığında ise, harimin bu tarihte yenilenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Cami, 2017 yılına kadar metruk ve yıkılmaya yüz tutmuşken aynı yıl onarılarak hayata döndürülmüştür.

Yine eski şehirde yer alan Mevlid Efendi Camii ise, kiliseden dönüştürülmüş bir cami olarak farklılık arz etmektedir. 1701/1702 (H. 1113) tarihinde inşa edildiğini

belirten yayınlar olsa da bu tarihi veren kitabe günümüze ulaşmamıştır.

Makalemizde yer alan camiler genel olarak değerlendirildiğinde; tavan örtüsü, kadınlar mahfili, minber, vaiz kürsüsü, döşemeler ve taşıyıcı ayaklar gibi elemanların ahşap; duvarların ise kagir ve taşıyıcı özellikte olduğu dikkati çekmektedir. Bu özellikleriyle, kökeni Orta Asya'ya uzanan, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de uygulanmış olan mimari tarzı yansıtmaktadırlar<sup>58</sup>. Esasen, Ardahan genelindeki tarihi camilerde de aynı mimari tarzın yaygın olduğu araştırmamız sırasında görülmüştür. Kimi mimari elemanların (kapı, mihrab, minber, vaiz kürsüsü, kadınlar mahfili vb.) kuruluşlarında da ortak eğilimlerin varlığı dikkati çekmiştir. Örneğin; Müderris İbrahim Efendi Camii'nde gördüğümüz mihrab ve giriş kapısı kurgusunun benzerlerine Posof-Türkgözü Köyü, Hanak-Börk Köyü, merkez Ölçek Köyü camilerinde de rastlanmıştır. Söz konusu düzenlemenin, döneminde Ardahan'daki diğer pek çok tarihi camide de yaygın bir uygulama olduğu; ancak zaman içindeki yenilemelerle bu elemanların orijinalliklerini tümüyle kaybettikleri anlaşılmaktadır.

Ardahan'daki Çarlık Rus idaresi dönemi yapıları, görece olarak günümüze çok daha fazla sayıda ulaşmıştır. Bu nedenle daha ayrıntılı bir değerlendirme yapmaya imkân vermektedirler<sup>59</sup>. Çarlık idaresi bölgede hâkim olduğu diğer yerleşmelerde olduğu gibi Ardahan'da da yeni bir şehir plânı oluşturmuştur. 204. Rus Piyade Alayı'nın Ardahan'da görev yapıyor olmasından burasının askeri bir merkez haline getirildiği anlaşılmaktadır<sup>60</sup>. Ancak, Rus askeri yapıları günümüze ulaşmamıştır. Bugün ayakta olan binaların tamamına yakını sivil konutlardan oluşmaktadır. Ardahan kent merkezinin günümüzdeki mimari dokusu -Kongre Caddesi, Atatürk Caddesi, İnönü Caddesi başta olmak üzere- birbirine bağlanan cadde ve sokaklarıyla, caddeler boyunca karşılıklı düzenlenmiş sıra dükkanları ile, konak tarzı sivil mimari örnekleri ile ve daha küçük boyutta inşa edilmiş konutlar ile o dönemdeki dönüşüm ve değişimi halen hissettirmektedir.

58 Ahşap direkli ve tavanlı camiler hakkında bkz. (Kuran, 1973, s. 121)

59 Ardahan'a yakın örnek olarak Kars'taki Çarlık Rus idaresi döneminde inşa edilmiş konutların mimari özellikleri ve ayrıntılı tipolojik değerlendirmeleri için bkz. (Çiftçi, 2000) Adı geçen mimarlık tezi; Kars'taki konut mimarisinin özelliklerini ayrıntılı şekilde ortaya koyması yanında, Rus mimarisi ve Gümrü mimarisiyle etkileşimleri de konu almasıyla özgün bir çalışmadır.

60 (Serbest, Demirci, 2007, s. 2728)



Yapılar tek katlı veya iki katlıdır. U plan şeması yaygın olarak kullanılmıştır. Büyük konutlarda ön cephede 2, arka cephede de 1 girişe rastlanmaktadır. Ön cephedeki ana giriş her zaman bir hole açılmaktadır. Daha küçük boyutlu konutlarda, ön cephe orta aksında olmak üzere tek giriş vardır. Yine büyük konutlarda odalar hem giriş holüyle hem de birbirleriyle bağlantılı olacak şekilde kurgulanmıştır.

Yapılarda malzeme olarak andezit, bazalt ve volkanik bir kayaç olan ignimbrit taş kullanıldığı, ön cephelerde düzgün kesme andezit ve ignimbrit taş duvar örgüsü kullanılırken, yan ve arka cephelerde düzgün kesme bazalt taşlarla birlikte moloz taşların kullanıldığı görülmektedir. Duvarlar taşıyıcı olduğundan kalındır; yığma ve kaplama teknikleriyle oluşturulmuştur. Yapı ön cephelerinde süslemelere rastlanırken; diğer cepheler yalındır. Ön cephelerdeki kaplama ve süslemelerde kolay işlenebilir olduklarından kırmızı ignimbrit ve andezit kullanılmıştır.

Cepheler, silmeler ve yalancı sütunlarla bölümlenmiştir. Konsollar, söve taşları, kilit taşları, bordürler cephelerdeki plastik etkiyi artırıcı unsurlar olarak kullanılmıştır.

İklimsel koşullarla da bağlantılı olarak binalarda girişin önünde üzeri kırma çatılı sundurmaların düzenlendiği dikkati çekmektedir. Yine iklimle uyumlu olarak pencerelerin dikdörtgen formlu ve iki kat ahşap kasalı olduğu görülmektedir. Zeminler ahşap kaplamadır. Çatı örtüsü olarak; beşik çatı, düz dam veya kırma çatıya rastlanmaktadır.

Yapılarda ısıtma, *peç*<sup>61</sup> adı verilen ve duvarlar içindeki kanallar vasıtasıyla ısının tüm odalara yayıldığı bir sistemle sağlanmıştır. Büyük konutlarda, balkon, sundurma, merdiven korkulukları gibi elemanlarda ferforje kullanımı dikkati çekmektedir. Bu dönem yapılarının birçoğunda dışarıdan veya içeriden ulaşılabilen ve depo olarak kullanılan mahzenlere rastlanmaktadır. Söz konusu dönemde inşa faaliyetlerinin Ermenilere ve Rumlara verilmiş olduğu<sup>62</sup> da bilinmektedir. Çevre düzenlemeleri ve diğer alt yapı faaliyetleri ile ilgili elimizde veri bulunmamaktadır.

61 Rus hâkimiyeti dönemindeki yapılarda sıkça rastlanan, genellikle oda duvarlarının birleştiği köşelere yerleştirilen ve altta yer alan kapaklı bölmede ateşin yakıldığı, şömine benzeri ısıtma sistemidir. Sac, demir veya tuğladan yapılabilir. Bu sistemde, peç içinde yakılan ateşin oluşturduğu ısı, duvar içinde yer alan kanallar vasıtasıyla yapıyı dolaşır ve odaların tümünün ısınmasını sağlıyordu.

62 (Aksoy, 2004, s. 79)

Söz konusu yapıların çoğu günümüzde de konut olarak kullanıldığından iç mekân düzenlemeleri her birinde ayrı ayrı belgelenememiştir. Mülk sahiplerinin yaptıkları değişiklikler nedeniyle, özgünlüklerini büyük ölçüde kaybettikleri anlaşılmaktadır.

Hamşioğlu Konağı ve Tat Abdullah Konağı'nda tespit ettiğimiz gibi, Rus İmparatorluğu'nun modernleşme süreciyle paralel olarak, Barok, Rokoko, Neoklasik, Art Nouveau gibi Avrupa menşeli akımların etkilerini taşıyan, eklektik (karma-seçmecî) bir üslubun bu dönem mimarilerinde taşra ölçeğinde uygulandığı anlaşılmaktadır<sup>63</sup>.

Çarlık Rus hakimiyeti döneminde, eski şehirdeki Dursun Soylu Evi örneğinde olsun, nehrin güneyinde kurulan yeni şehirdeki Hamşioğlu Konağı, Tat Abdullah Karaca Konağı örneklerinde olsun, kentin panoramasını baskın şekilde etkileyen mimarilerin, Türkler'e ait binalar olduğuna dikkat çekmek gerekir. Bu durum, kentte o dönemde nüfuz sahibi Türkler'in etkin olduklarının açık bir göstergesidir.

Tat Abdullah Konağı, Kurtuluş Savaşı döneminde askeri karargâh olarak kullanılmış olmasıyla Ardahan kent tarihi açısından belge niteliğinde bir mimaridir. Konumu ve özgün mimari düzenlemesi ile kentin silüetine önemli katkı yapan prestijli bir yapıdır.

Tat Abdullah Konağı'na adeta rakip olan Hamşioğlu Konağı ise, yine kentin tarihi dokusu içindeki anıtsal ve prestijli mimarilerin başında gelmektedir. Konak, Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı hareketinin başlangıcında, milli kongrelere ev sahipliği yapmış olmasıyla siyasi bir kimliğe sahiptir. Kitabelerinde Fetih ve Saff surelerinden alıntılanmış, “Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih yolu açtık”, “Allah'tan yardım ve yakın bir fetih. İnananları müjdele” ifadeleri dikkate alındığında, bu kimliğin yapıya daha ilk inşa döneminde yüklenmiş olduğunu söyleyebiliriz<sup>64</sup>.

63 H. Gündoğdu, Kars ve çevresindeki Çarlık Rus idaresi dönemi yapılarını *Baltık Mimari Üslubu* olarak kategorize etmiştir. (Gündoğdu, 2007, s. 79-99).

64 1918 yılı baharında bölgeyi ziyaret eden tarihçi Ahmed Refik'in notlarından, o dönem Ardahan'daki Türk ahalinin özgürlüğe kavuşma umudunu her daim içlerinde yaşattıklarını öğrenmekteyiz: “Ardahan halkının Türk ve Müslüman ahalisinin Osmanlığa ve Türklüğe o derece muhabbetleri var ki, çarşy boyunca, üzerinde “Muhabbet Kıraathanesi” yazılı yerlerde devamlı gramofon çalıyorlar, millî türküleri zevk ve âhenkle dinliyorlar. Arada sırada hazin ve tesirli bir türkü, gramofonun boğuk tınlamaları arasında işitiliyor. Son nağmeleri biterken: “Yaşasın milliyet!” sedası,

Yapı her ne kadar konak olarak inşa edilmiş olsa da, resmi meclis ve hükümet binası niteliği kazanarak Türk milliyetçilik ve bağımsızlık ideallerini temsil eden kimliği ve sembolik imgelerle yüklü bir yapı oluşuyla sivil konak yapısı özelliğinin çok dışına çıkmıştır.

Esasen, Ardahan’da şehrin tarihi panoramasını yansıtan çok az yapı bulunmaktadır. Bunlarda, orijinal plan ve plastik özelliklerini önemli ölçüde kaybetmiş durumdadırlar. Gerek Türk dönemi gerekse Çarlık Rus idaresi dönemi olsun, Ardahan’ın kent tarihi ve sanat tarihi için bellek oluşturan bu yapıların hassasiyetle ve en üst düzeyde sahiplenilerek korunması modern bir toplum olmanın gereği olarak önemlidir.

---

*ruhun derinliklerinden kopan bir feryat gibi yükseliyor. Milliyet duygusu, Türklük sevgisi buralarda pek yüce. Rus irfanı, Türklere, milliyet sevgisinin kıymetini anlatmış. Millî irfandan mahrumiyet, kalplerde acı bir özlem peyda etmiş. Şimdi bütün halk Rusya'nın (Çarlığın) çökmesinden faydalanmak istiyor. Eski millî hayata kavuşmak, eski şerefli mazinin parlak günlerini yaşamak arzu ediyor. Ardahan Osmanlı devrinde hakikaten şerefli bir maziye sahiptir.”* <http://www.ahiska.org.tr/?p=1180>

## KAYNAKÇA

Ababay, F. (1987). *Çıldır Tarihi*. Ankara: Kadioğlu Matbaası.

Aksoy, D. (2004). XIX. Yüzyıl Kars Kent Dokusunun Oluşumunda Meydana Gelen Değişmeler ve Gelişmeler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Alp, N., Ceylan, A., Bingöl A., Topaloğlu Y. (2007). Ardahan/Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu, 28. Kazı Sonuçları Toplantısı içinde (1), 375-390.

Alp, N., Yaşlı, K. Z. A., Özdemir, H. (2009). Kars Kültür Envanteri 2009. Ankara: Kars Valiliği İl Özel İdaresi.

Altunsoy, A. (2005). Kentsel Tarihi Çevre Koruma (Kars Üzerine Bir Deneme). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Arseven, C. Esat. (1952). “Rustik, Barok, Rokoko”, Sanat Ansiklopedisi içinde (C. 4). İstanbul.

Bağırhan, S. (2008). Osmanlı Basınında 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Bakır, B. (2003). Mimaride Rönesans ve Barok, Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri. Ankara: Nobel.

Bayram, F. (2005). Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi. İstanbul: Ege.

Bayram, F., Yazar, T. (2008). Artvin, Erzurum, Ardahan İli ve İlçelerinde Gürcü Mimarisi Yüzeysel Araştırması- 2006, Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde (1), 263-284.

Bayram, F., Yazar, T. (2011). Artvin, Erzurum, Ardahan İli ve İlçelerinde Orta Çağ Gürcü Mimarisi Yüzeysel Araştırması-2009, 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde (1), 1-18.

Bayram, F., Yazar, T. (2013). Artvin, Erzurum, Ardahan İli ve İlçelerinde Orta Çağ Gürcü Mimarisi Yüzeysel Araştırması -2011, Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde (2), 321-336.

Beunat, J. (1974). *Empire Style Designs And Ornaments*, Toronto: Dover.

Boran, Ali. (2002). Türk Sanatında Kale Mimarisi, Türkler Ansiklopedisi içinde (C. 7), s. 1307-1327.

- Cantay, G. (1999). Ardahan'da Türk Mimarisi. Ardahan: Ardahan Valiliği.
- Çelik, S. (2013). Ardahan-Göle'de Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Çetin, H. (2018). Ardahan ve İlçelerinde Orta Çağ ve Sonrası Türk İslâm Mimarisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Çiftçi, A. (2000). Kars'ta Rus İşgali Dönemi (1876-1918) Konut Mimarisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi /Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Dağlı, Y., Kahraman, S. A., Dankoff, R. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. İstanbul: Yapı Kredi.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: C..EV., Kutu: 361, Gömlek: 18327, H-29-12-1134. (18.04.2020 tarihinde erişilmiştir)
- Eriş Kızgın, E. (2018). Van Yedikilise Manastırı (Varagavank) Saint Croix Kilisesi Haçkar Örnekleri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (40), 319-348.
- Erkin, F. C. (1992). Rusların Türkiye'den Toprak Talebi. Ardahan: İli Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Erzurum Vilayeti Salnamesi, (H. 1288 / M. 1871-1872)
- Grousset, R. (2005). Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi. İstanbul: Aras.
- Gündoğdu, H. (1992). Erzurum Lala Paşa Külliyesi. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gündoğdu, H. (2000). Kaleler Kuleler Kenti Ardahan. Ardahan: Ardahan Valiliği.
- Gündoğdu, H. (2007). XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansımaları, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, (18), s. 79-99. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsed/issue/2560/32984>
- Hasol, D. (1998). Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul: Yem.
- Hasol, D. (1982). Barok, Rokoko. Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü içinde. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi.
- Hasol, D. (1998). Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü içinde. İstanbul: Yem.
- Haykakan Sovetakan Hanragitaran. (1976). Ardahan, Soviet, Armenian Encyclopedia içinde (Cilt. 2). Erivan.

<http://doukhorbor-museum.org/> (Duhaborlar) adresinden 8 Temmuz 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.ahiska.org.tr/?p=1180> (15.10.2018 tarihinde erişilmiştir)

<http://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=48&ayet=1> (21.10.2018 tarihinde erişilmiştir)

[http://www.molokane.org/places/Turkey/Erzurum/2011\\_conference.html](http://www.molokane.org/places/Turkey/Erzurum/2011_conference.html) (Malakanlar) adresinden 8 Temmuz 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://sozluk.gov.tr/> adresinden 16.10.2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.kuranvemeali.com/fetih-suresi/1-ayeti-meali> (21.10.2018 tarihinde erişilmiştir)

Kılıç, İ. K (1944). Orta-Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar, Belleten, (VIII/32), s. 669-670.

Kılıç, İ. K (1953). 1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmalar Hakkında, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, (XI/2-4), s. 177-209.

Kılıç, U. (2019). Kars, Ardahan, Iğdır'daki (Merkez ve İlçeler) Türk-İslâm Dönemi Mimari Eserleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kırzioğlu, F. (1970). Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi 1918-1920. Ankara: Kardeş Matbaası.

Kızıl, M. (2013). Osmanlı-Rus, Osmanlı-İran İlişkileri ve Tarihsel Süreç İçinde Doğu Sınırlarımızın Oluşması. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.

Koltuk, M. T., Sağlam, S. T. (2009). Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan. Ardahan: Ardahan Valiliği.

Konukçu, E. (1999). Ardahan Tarihi. Ankara: Ardahan Valiliği.

Köroğlu, K. (1996). 1995 Yılı Artvin-Ardahan Yüzey Araştırması, Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde (XIV/1), 369-395.

Kuran, A. (2012). Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

MAD.d., Kutu:, 9910, Gömlek: 0; Fon: C..AS., Kutu: 295, Gömlek: 12262. (05.10.2018 tarihinde erişilmiştir)

- Öğüt, E. (1992). Hasret Yolculuğu, Ardahan (s. 134-146) içinde. Ardahan: Ardahan İli Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Öney, G. (1971). Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özbek, O., Yükmen, B. (2001). 1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzeysel Araştırması, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, (2), s. 145-153.
- Öztürk, Y. (1992). 527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Tımar İcmal Defteri (II. Selim Dönemi). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Patacı, S. (2014). Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzeysel Araştırması, 32. Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde 1. Cilt (1), 99-116.
- Patacı, S. (2016). Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzeysel Araştırması, 33. Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde (1), 81-100.
- Patacı, S. ve Oral, Ö. (2018). Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan, History, Archaeology, Ethnology, (1). 16-30.
- Patacı, S., Lafli, E. (2016a). Orta Çağ ve Sonrasında Ardahan'daki Hristiyan Toplumunu ve Ermenileri, Arkeoloji ve Sanat, (151), 191-210.
- Patacı, S., Lafli, E. (2016b). Field Surveys in Ardahan in 2015, Anatolia Antiqua, (XXIV), 281-297. Erişim adresi: <https://journals.openedition.org/anatoliaantiqua/387>
- Patacı, S., Lafli, E. (2017). Field Surveys in Ardahan in 2016, Anatolia Antiqua, (XXV), 115-126. Erişim adresi: <https://journals.openedition.org/anatoliaantiqua/452>
- Patacı, S., Oral Patacı, Ö. (2016). Medieval Fortresses and Towers in Ardahan (Artaani), Abstracts of Papers, 4th International Conference, Tao-Klarjeti içinde 172-175.
- Patacı, S., Oral, Ö. (2014). Medieval Georgian Archaeology in Ardahan According to the Results of the Latest Studies, Abstracts of the 3rd International Conference, Tao-Klarjeti içinde 260-263.
- Percier, C., Fontaine, P. (1991). Empire Stylebook Of Interior Design. Toronto-London: Dover.
- Saylan, G. Fırat. (2003). Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi/Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum.

Serbest, B., Demirci, N. S. (2007). Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi (Karskaya Oblast 1878-1917), 38. ICANAS Kongresi içinde 2715-2734.

Tuğlacı, P. (1985). Osmanlı Şehirleri. İstanbul: Milliyet.

Türkdoğan, U. (2005). Kars'ta Bir Etnik Grup Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı, İstanbul: IQ Kültür Sanat.

Ural, M., Kuzucu, F. (Ed). (2009). Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari / Architecture in Northeastern Anatolia. İstanbul.

Yenigün, S. (2011). İstanbul'daki Art Nouveau Stilinde İnşa Edilmiş Yapıların Ortak İç Mekânlarının İncelenmesi: Beyoğlu Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Yılmazel, A., Öğüt, E. (1992). Ardahan'ın Tarihine Kısa Bir Bakış, Ardahan (s. 20-21) içinde. Ardahan: İli Kültür ve Dayanışma Derneği.



## ÇİZİMLER ve RESİMLER LİSTESİ

Çizim 1 – Ardahan Kalesi plânı (S. Patacı).

Çizim 2- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii plânı (S. Patacı).

Çizim 3 – Tat Abdullah Karaca Konağı plânı ve cephe çizimi (S. Patacı)

Çizim 4- Hamşioğlu Konağı (Tarihi Kongre Binası) plânı.

Resim 1- Ardahan Kalesi'nin havadan görünümü. (Konukçu, 1999)

Resim 2- Ardahan Kalesi batı girişi.

Resim 3- Ardahan Kalesi'nin girişindeki güney burç duvarında tespit ettiğimiz aslan kabartması.

Resim 4- Ardahan Kalesi giriş eyvanındaki tarih kitâbesi.

Resim 5- Ardahan Kalesi'nde güney sur duvarına çıkan merdivende devşirme olarak kullanılmış dibek taşı.

Resim 6- Ardahan Kalesi'nde kuzey sur duvarında devşirme olarak kullanılmış Gürcüce yazıt.

Resim 7- Ardahan Kalesi köşe burcunda devşirme olarak kullanılmış kapı çerçevesi.

Resim 8- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii'nin kuzeybatıdan görünümü.

Resim 9- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii harim girişi ve kadınlar mahfili.

Resim 10- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii ahşap tavan göbeği.

Resim 11- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii kapı köşeliğindeki tarih kitâbesi.

Resim 12- Mevlid Efendi Camii'nin güneybatıdan görünümü.

Resim 13- Mevlid Efendi Camii harim giriş ve kadınlar mahfili genel.

Resim 14- Derviş Bey Camii güneyden görünüm.

Resim 15- Derviş Bey Camii'nin yuvarlak kemerli harim girişi ve kitâbe panoları.

Resim 16- Derviş Bey Camii harim ve kadınlar mahfili genel görünümü.

Resim 17- Derviş Bey Camii harimi örten ahşap kubbe.

Resim 18- Derviş Bey Camii harimi örten ahşap kubbe göbek süslemesi.

Resim 19- Halil Efendi Camii su hayratının kitâbesi.

Resim 20- Tat Abdullah Karaca Konağı batı cephe genel görünüm.

Resim 21- Tat Abdullah Karaca Konağı'nda dönemine ait alçıpan tavan göbeği.

Resim 22- Hamşioğlu Konağı (a, b) ve Tat Abdullah Karaca Konağı'ndan (c) peç düzenlemesi örnekleri.

Resim 23- Tat Abdullah Karaca Konağı inşa kitâbesi.

Resim 24- Hamşioğlu Konağı'nın kuzey cepheden genel görünümü.

Resim 25- Hamşioğlu Konağı kuzey cephesindeki taş oyma süslemeler.

Resim 26- Hamşioğlu Konağı rüzgârlık kapısındaki vitray cam uygulaması.

Resim 27- Hamşioğlu Konağı'ndan dönemine ait alçıpan tavan süslemesi.

Resim 28- Hamşioğlu Konağı ferforje kapı sundurması.

Resim 29- Hamşioğlu Konağı kitâbe panoları.

Resim 30- 1925 yılına ait bir fotoğraftan Rus hakimiyeti döneminde Kür Nehri üzerine inşa edilen demir konstrüksiyon köprü.

Resim 31- Kür Nehri üzerindeki, 1890 yılında yanan ahşap köprünün yer aldığı bir arşiv resmi.

Resim 32- Alexei Danilovich Kivshenko'nun "5 Mayıs 1877 Ardahan Kalesi Saldırısı" tablosunda Kür Nehri üzerinde yer alan ahşap köprü tasviri.

Resim 33- Dursun Soylu Evi güneybatıdan görünüm.

Resim 34- Dursun Soylu Evi doğu cephesi (Gündoğdu, 2000).

Resim 35- Kara Kadioğlu Evi ön cephesinde tespit edilen süslemeli taş (Gündoğdu, 2000)

Resim 36- Kara Kadioğlu Evi ön cephe çatı saçağında yer alan çörten.

Resim 37- Abdullah Öğüt Evi güney cephe genel görünüm.

Resim 38- Abdullah Öğüt Evi giriş kapısı üzerindeki tarih kitâbesi.

Resim 39- İsmet Avşar Evi'nin güney cepheden genel görünümü.

Resim 40- İsmet Avşar Evi'ndeki Ermenice tarih kitâbesi.

Resim 41- Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi'ndeki Ermeni konutunun kuzey cepheden genel görünümü.

Resim 42- Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi'ndeki Ermeni konutunun giriş kapısı üzerindeki haçkar.

Resim 43- Mustafa Yılmaz Evi'nin kuzey cepheden genel görünümü.

Resim 44- Ardahan İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılan tarihi binanın güney cepheden genel görünümü.

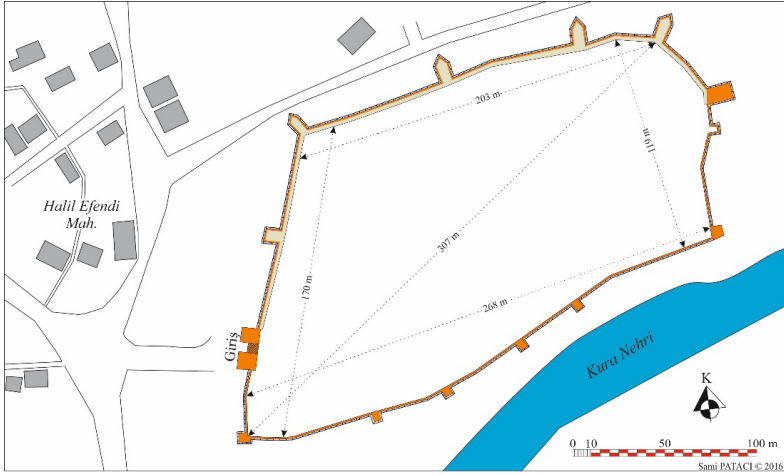
Resim 45- Ardahan İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılan tarihi binanın arka cepheden genel görünümü.

Resim 46- Tarihi Ankara Palas Oteli (Kasap Derviş Evi) doğu cephesinden genel görünüm.

## ÇİZİMLER ve RESİMLER



Resim 1- Ardahan Kalesi'nin havadan görünümü. (Konukçu, 1999)



Çizim 1- Ardahan Kalesi plânı (S. Pataci)



**Resim 2-** Ardahan Kalesi batı girişi.



**Resim 3-** Ardahan Kalesi'nin girişindeki güney burç duvarında tespit ettiğimiz aslan kabartması.



**Resim 4-** Ardahan Kalesi giriş eyvanındaki tarih kitâbesi.



**Resim 5-** Ardahan Kalesi'nde güney sur duvarına çıkan merdivende devşirme olarak kullanılmış dibek taşı.



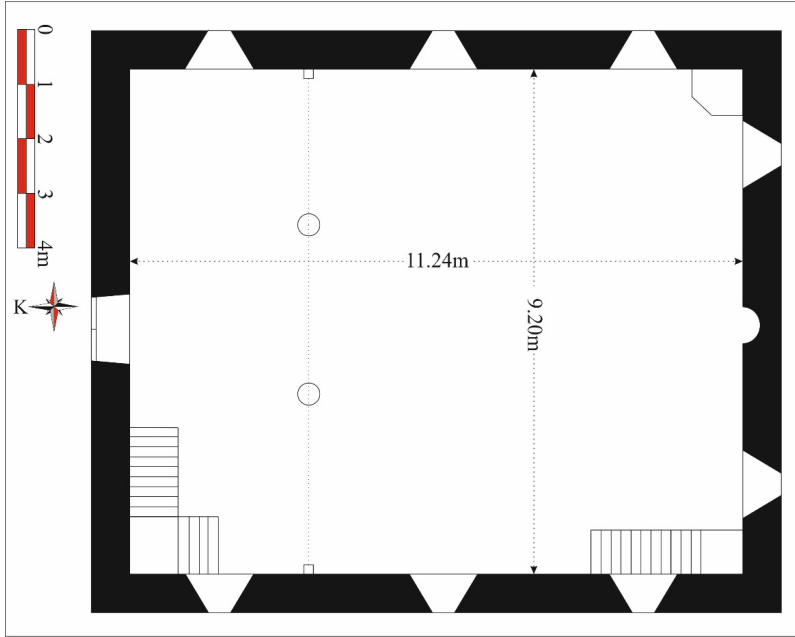
**Resim 6-** Ardahan Kalesi'nde kuzey sur duvarında devşirme olarak kullanılmış Gürcüce yazıt.



**Resim 7-** Ardahan Kalesi köşe burcunda devşirme olarak kullanılmış kapı çerçevesi.



**Resim 8-** Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii'nin kuzeybatıdan görünümü.



**Çizim 2-** Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii plânı (S. Pataci).



**Resim 9-** Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii harim girişı ve kadınlar mahfili.



**Resim 10-** Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii ahşap tavan göbeği.





**Resim 11-** Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii kapı köşeliğindeki tarih kitâbesi.



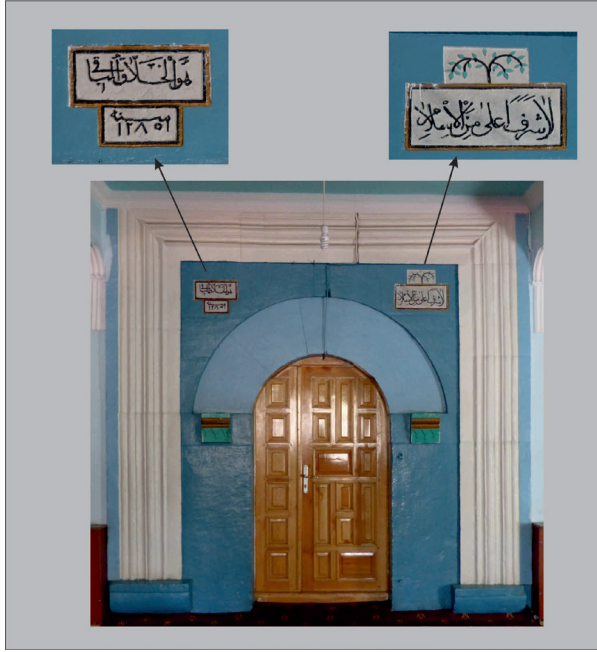
**Resim 12-** Mevlid Efendi Camii'nin güneybatıdan görünümü.



**Resim 13-** Mevlid Efendi Camii harim giriş ve kadınlar mahfilü.



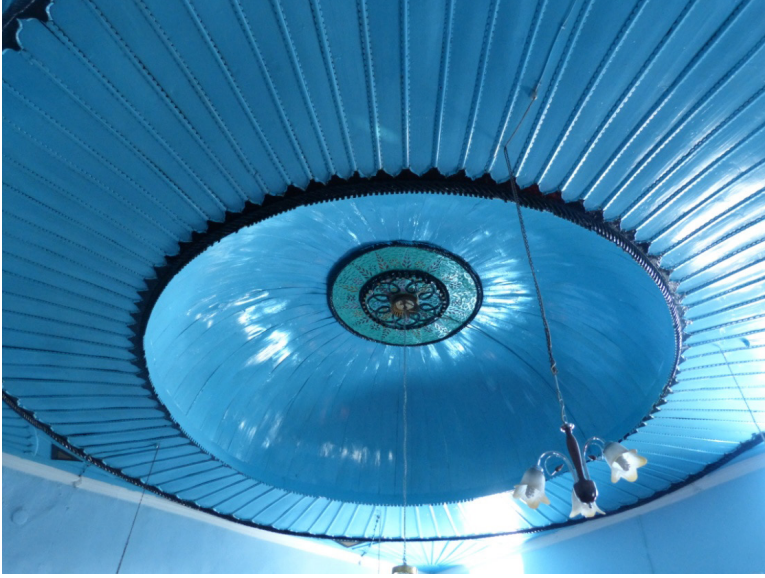
**Resim 14-** Derviş Bey Camii'nin güneyden görünümü.



Resim 15- Derviş Bey Camii'nin yuvarlak kemerli harim girişi ve kitâbe panoları.



Resim 16- Derviş Bey Camii harim giriş ve kadınlar mahfili genel görünümü.



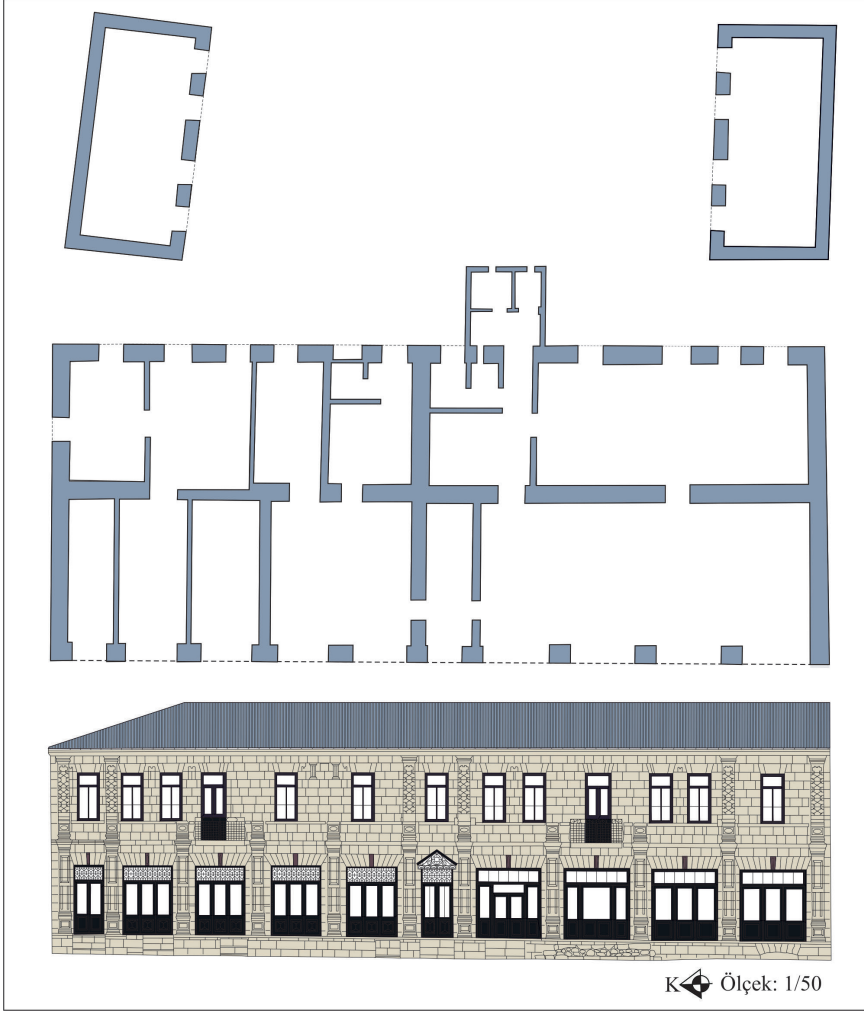
**Resim 17-** Derviş Bey Camii harimi örten ahşap kubbe.



**Resim 18-** Derviş Bey Camii harimi örten ahşap kubbenin göbek süslemesi.



**Resim 19-** Halil Efendi Camii su hayratı kitâbesi.



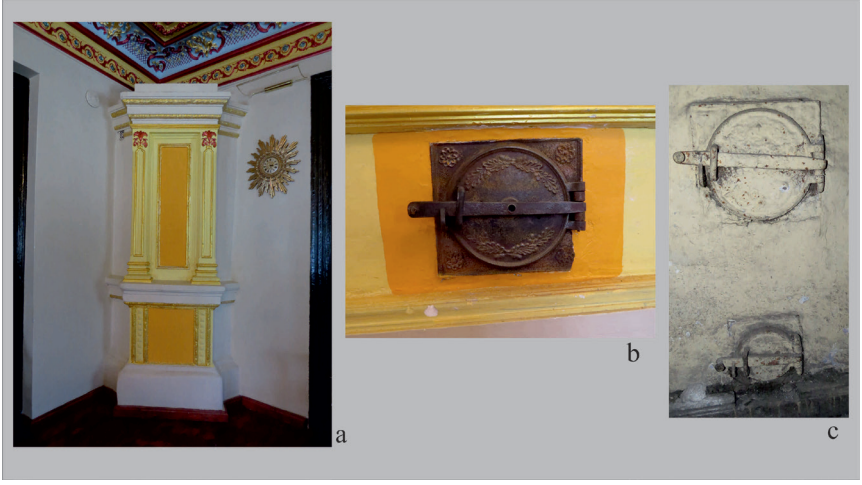
Çizim 3 – Tat Abdullah Karaca Konağı plâni ve cephe çizimi (S. Patacı).



**Resim 20-** Tat Abdullah Karaca Konağı batı cephe genel görünüm.



**Resim 21-** Tat Abdullah Karaca Konağı'nda dönemine ait alçıpan süsleme.

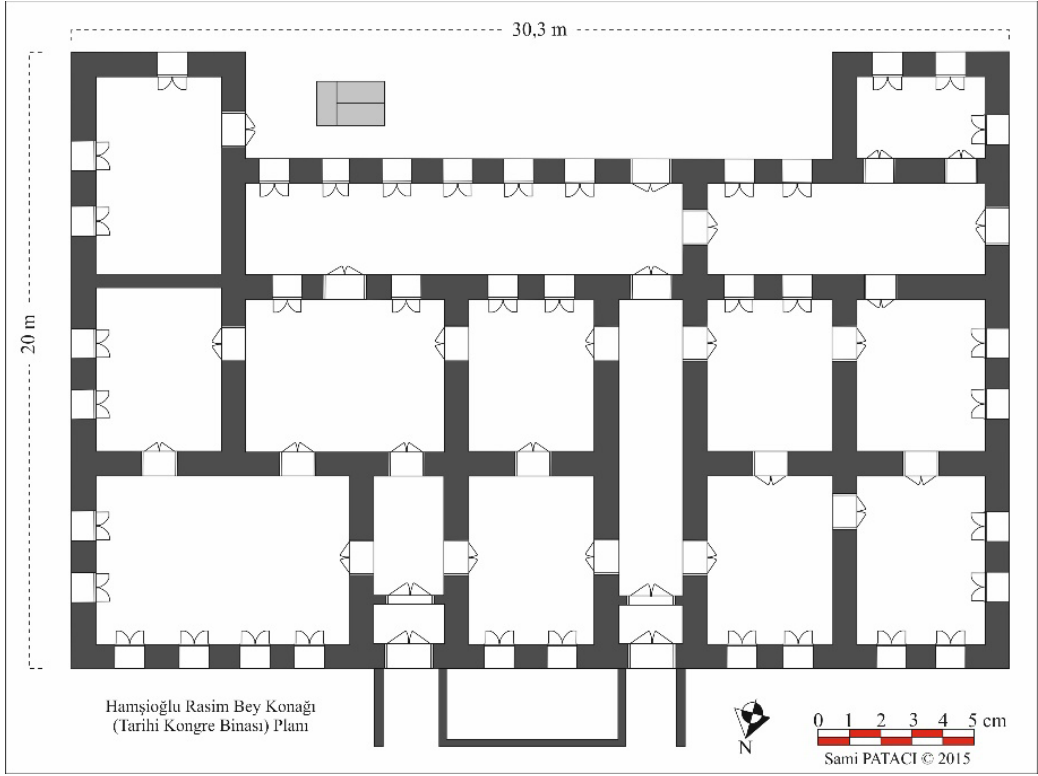


**Resim 22-** Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (a, b) ve Tat Abdullah Karaca Konağı'ndan (c) peç düzenlemesi örnekleri.



**Resim 23-** Tat Abdullah Karaca Konağı inşa kitâbesi.





Çizim 4- Hamşioğlu Konağı (Tarihi Kongre Binası) plânı (S. Pataci).



**Resim 24-** Hamşioğlu Konağı'nın kuzey cepheden genel görünümü.



**Resim 25-** Hamşioğlu Konağı kuzey cephesindeki taş oyma süslemeler.



**Resim 26-** Hamşioğlu Konağı rüzgârlık kapısındaki vitray cam uygulaması.



**Resim 27-** Hamşioğlu Konağı'ndan dönemine ait alçıpan tavan süslemesi.



**Resim 28-** Hamşioğlu Konağı ferforje kapı sundurması.



**Resim 29-** Hamşioğlu Konağı kitâbe panoları.



**Resim 30-** 1925 yılına ait bir fotoğraftan Rus hakimiyeti döneminde Küre Nehri üzerine inşa edilen demir konstrüksiyon köprü.



**Resim 31-** Kür Nehri üzerindeki, 1890 yılında yanan ahşap köprünün yer aldığı bir arşiv resmi.



**Resim 32-** Alexei Danilovich Kivshenko'nun "5 Mayıs 1877 Ardahan Kalesi Saldırısı" tablosunda Kür Nehri üzerinde yer alan ahşap köprü tasviri.



**Resim 33-** Dursun Soylu Evi güneybatıdan görünüm.





**Resim 34-** Dursun Soylu Evi doğu cephesi (Gündoğdu, 2000).



**Resim 35-** Kara Kadioğlu Evi ön cephesinde tespit edilen süslemeli taş (Gündoğdu, 2000)



**Resim 36-** Kara Kadioğlu Evi ön cephe çatı saçağında yer alan örtlen.



**Resim 37-** Abdullah Öğüt Evi'ndeki güney cephe genel görünüm.



Resim 38- Abdullah Ögüt Evi giriş kapısı üzerindeki tarih kitâbesi.



Resim 39- İsmet Avşar Evi'nin güney cepheden genel görünümü.



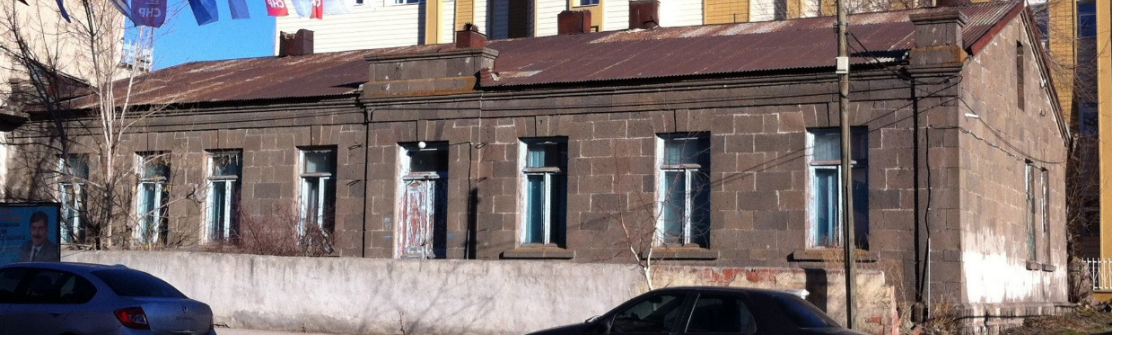
Resim 40- İsmet Avşar Evi'ndeki Ermenice tarih kitâbesi.



Resim 41- Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi'ndeki Ermeni konutunun kuzey cepheden genel görünümü.



**Resim 42-** Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi'ndeki Ermeni konutunun giriş kapısı üzerindeki haçkar.



**Resim 43-** Mustafa Yılmaz Evi'nin kuzey cepheden genel görünümü.



**Resim 44-** Ardahan İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılan tarihi binanın güney cepheden genel görünümü.



**Resim 45-** Ardahan İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılan tarihi binanın arka cepheden genel görünümü.



**Resim 46-** Tarihi Ankara Palas Oteli (Kasap Derviş Evi) doğu cepheden genel görünüm.





---

# ŞEYTAN KALESİ'NİN ANTİK DÖNEM BULUNTULARI

FINDS OF ANTIQUITY IN THE DEVIL'S FORTRESS

Sami PATACI\*

---

## Öz

Bu makalenin amacı, Kuzeydoğu Anadolu'nun bu az bilinen coğrafyasındaki bir savunma yapısının, İ.Ö. 5.-4. yüzyıllara ait küçük buluntuları, bilinen Ortaçağ buluntuları ile birlikte içerdiği bilgisini paylaşmaktır. Aslında bir Ortaçağ yapısı olan bu kale, mimari açıdan değilse bile küçük buluntular açısından Antik Dönem buluntularına sahiptir. Dahası bu buluntular, klasik arkeoloji konusuna giren seramik kültürünü bizlere hatırlatacak kadar ilginçtir. Batı Anadolu arkeolojisi açısından birkaç parça İ.Ö. 5.-4. yüzyıllar seramiğinin bir makalede vurgulanacak kadar önemi olmasa da Kuzeydoğu Anadolu arkeolojisi açısından böyle bir durumun sıra dışı olduğunu belirtmek gerekir. Zira Şeytan Kalesi dışında, 2013-2018 yılları arasında tarafımızca yapılan yüzey araştırmaları sırasında doğrudan klasik arkeolojiyi ilgilendiren hiçbir buluntuya rastlanılmamıştır. Şeytan Kalesi, Türkiye'nin kuzeydoğu sınırındaki Ardahan'ın Çıldır ilçesinde, bu ilçeye bağlı Yıldırımtepe köyünün 1.5-2 km kuzeyinde yer almaktadır. Kale, kuzey, güney ve doğu yönlerinde Karaçay Vadisi ile çevrili oldukça dik ve kayalık bir yarımada üzerinde yer almaktadır. Şeytan Kalesi'nin ana burcu, merkezi bir şekilde arazinin batı kenarının zirvesine oturtulmuş ve bu merkezden iki kol halinde ayrılan kale duvar ve burçları yükseltinin sınırları boyunca ilerletilmiştir. Şeytan Kalesi'nin en dikkat çekici noktası, batı kenardaki ana burcun ve beden duvarlarının arazinin doğal yapısı ile birlikte oluşturduğu, kalenin hemen dışındaki üçgen formlu alandır. Ortaçağ askeri mimarisinde bilinen bir savunma sistemi (dirsekli koridor), burada iki burç arasındaki kale kapısının hemen dışına uygulanmıştır. Bu savunma yapılanmasının yanı sıra, kaleye yaklaştıkça arazi eğimi de artmaktadır. Kalenin içinde bir Ortaçağ şapeli, bu şapelin 23 m kuzeydoğusunda dairesel planlı bir sarnıç ve kalenin güneybatı surlarına bitişik olarak inşa edilmiş ve muhtemelen bir depo olarak kullanılan dikdörtgen planlı bir yapı vardır. Ayrıca, sarnıcın kuzey ve kuzeybatısında temel düzeyinde korunan bazı kalıntılar da gözlenmektedir. Buradaki kalıntıların işlevini anlamak için arkeolojik bir kazı gereklidir. Kaledeki seramik buluntular çoğunlukla Ortaçağ içlerine, İ.S. 10.-13. yüzyıllar arasına aittir. Ayrıca, 2017 yılı yüzey araştırmasında İ.Ö. 5. ve 4. yüzyıllara ait olması gereken seramik parçaları da tespit edilmiştir. Bu buluntular, Antik Dönemde de alanda bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Ancak böyle bir durumda dâhi, birkaç seramik parçası baz alınarak Ortaçağ öncesinde daha erken tarihli bir kalenin var olduğu sonucu, şu an için kesin olarak çıkarılamaz. Araştırılması gereken arkeolojik veriler esas olarak mimari bulgulardır. Kalede ve yakın çevresinde, herhangi bir antik yapıya ait mimari bir kalıntı henüz saptanamamıştır. Alanın kronolojisini anlamak için burada bir arkeolojik kazı yapılması gerekmektedir. Alanın Antik Dönemdeki vaziyeti ancak kapsamlı bir kazı çalışması sonucunda aydınlığa kavuşturulabilecektir.

**Anahtar Sözcükler:** Şeytan Kalesi, Kacıs Tsikhe, Tao-Klarceti, Ardahan.

---

\* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edeyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ardahan. samipataci@ardahan.edu.tr

## Abstract

The Devil's Fortress is 1.5-2 km north of Yıldırımtepe village located in Çıldır district of Ardahan where is located northeastern Turkey. The Devil's Fortress is situated on a highly steep and rocky peninsula surrounded by Karaçay Valley in north, south and east directions. The bastions, masonry and other architectural details show that the fortress is a typical Medieval structure. The most remarkable point of the Devil's Fortress is the triangular area right out of the fortress, formed by the bastion in the west and the walls with the natural structure of the land. A defense system known in the medieval military architecture is brilliantly applied right out of the fortress gate. A bent entrance that is quite narrow and has a sharp angle is built in front of the gate. Apart from this defense structuring, the fact that the land slope increases as approaching to the fortress is another challenging factor for attacking forces. For these reasons, the triangular area in the west of the Devil's Fortress, which is the only area available to attacks can be called the devil's triangle where eve a strong army could be lost by making a humoristic reference to the name of the fortress. In the Medieval Period, the least harmful way to capture the Fortress must have been besieging it. Inside the fortress, there is a Medieval chapel, a circular planned-cistern 23 m northeast of this chapel and a rectangular planned structure built adjacent to the southwest fortification walls of the fortress and probably used as a storehouse. Furthermore, some ruins preserved at the foundation level are observed in the north and northwest of the cistern. In order to understand the function of the ruins here, an archeological excavation is required. The ceramic findings in the fortress mainly belong to the Medieval period. Besides, pottery fragments from the 5th and 4th centuries BC. were found during the field campaign in 2017. The ancient ceramics show that there was an activity in the territory before the first construction phase of the Devil's Fortress. However even in such a case, it cannot be asserted that an ancient fortress had existed at the same location before this Medieval Fortress by virtue of a few ceramic fragments. The essential archeological data needed to be researched is the architectural findings. No architectural findings belonging to an earlier ancient structure were detected on the ground level around the Devil's Fortress. An archaeological excavation is required to be carried out here in order to understand the chronology of the site.

**Keywords:** The Devil's Fortress, Kajis Tsikhe, Tao-Klarjeti, Ardahan.

## Giriş

Şeytan Kalesi, Ardahan'ın Çıldır ilçe merkezinin kuzeydoğusunda yer alan ve eski adı Gürcüce *Rabat* (Rabati) olan Yıldırımtepe köyünün 1,5-2 km kadar kuzeyindedir. Gürcüceye Sami dil ailesinden kazandırılmış Rabat sözcüğü, Gürcü tarihçiliğinde genellikle “küçük yerleşim, kasaba, banliyö” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Sözcüğün Gürcüceye, bağlamak, sağlamlaştırmak, kuvvet vermek gibi anlamlara gelen ve aynı zamanda sınır karakolu niteliğindeki müstahkem yapı ya da kale gibi anlamlarda kullanılan Arapça *Ribat* (رَبَات) kelimesinden kazandırılmış olması gerekir. 10. yüzyıl Bizans İmparatoru VII. Konstantinos Porphyrogenetos'un “*De Administrando Imperio*”<sup>1</sup> adlı tarihi kaynağının “*Iberialıların Soy Ağacı ve Ardanoutzi Hakkında*” (Περὶ τῆς γενεαλογίας τῶν Ἰβήρων καὶ τοῦ κάστρου Ἀρδανουτζίου) başlıklı bölümünde “Rabat” kelimesinin banliyö anlamında

1 Bu tarihi kaynağın orijinal adı Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν olup anlamı “[Benim] kendi oğlum Romanos için”dir.

kullanıldığı görülmektedir (Constantine Porphyrogenitus, 1967, 46/43. 216-217). Gürcü tarihçi ve filolog *S. Kaukhchishvili*, bu tarihi kaynaktaki Rabat adını, dükkanların, idari binaların ve diğer benzeri yapıların yer aldığı bir şehrin müstahkem bir parçası olarak izah eder (Kaukhchishvili, 1952, 274, 278. dipnot 1.). Çıldır'daki Şeytan Kalesi dışında, Iorami Köyü Kalesi Rabatı, Khikhadziri Kalesi Rabatı, Tbeti Kalesi Rabatı, Kaviani Köyü Kalesi Rabatı, Otalta Kalesi Rabatı ve Saghoreti Kalesi Rabatı gibi Rabat adına sahip bazı Gürcü yerleşimlerinin varlığı bilinmektedir.<sup>2</sup> Bu veriler doğrultusunda “Rabat” isminin bir kalenin yakınında kurulmuş küçük yerleşimler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu tarz yerleşimler muhtemelen askeri birlikler için erzak temin etmekteydi. Şeytan Kalesi yakınındaki Rabat köyü de bu amaçla kurulmuş olmalıdır.

### Topografik Vaziyet ve Tarihçe

Şeytan Kalesi, Karaçay Vadisi'nde, Karaçay'ın kuzey, güney ve doğu yönlerinden çevrelediği oldukça sarp ve kayalık bir yarımada üzerinde konumlandırılmıştır (**Resim 1-2**) (Sinclair, 1987, 429-430). Kalede ilk inceleme yapan araştırmacı Gürcü tarihçi E. Takaishvili'dir. Kale üzerine gözlemlerini 1903 yılında yayımlayan araştırmacının bu eseri, günümüze kadar yapılan yayınlar arasında halen referans alınabilecek bir çalışmadır (Takaishvili, 1903; Takaishvili, 1909). Topografik vaziyetin, kalenin savunulmasında çok büyük bir avantaj sağladığı açıktır (Ababay, 1987, 165). Burçlar, duvar örgüsü ve diğer mimari detaylar kalenin tipik bir Ortaçağ yapısı olduğunu gösterir.<sup>3</sup>

Şeytan Kalesi, Türkçe'de Kal'a-ı Şeytan ya da İblis Kale (Kırzioğlu, 1953, 23, dipnot 8) olarak anılmasının dışında Gürcüce *Kacis Tsikhe* (კაცის ციხე)

2 Bu konuda görüşlerini tarafımla ayrıntılı bir şekilde paylaşan Sayın Lado Mirianashvili'ye teşekkürü bir borç bilirim.

3 Şeytan Kalesi'nin isim kökeni konusunda yerli araştırmacılar tarafından en çok dile getirilen öneri şöyledir: Sultan Alparslan bölgeyi ele geçirirken iki kale fetheder. Civardaki bir köyün adı eski Türkçede “şeytan” anlamına gelen Albız'dır. Bu köyün sakinleri buldukları yeri yangın sonucu kaybeder ve günümüz Şeytan Kalesi'nin yer aldığı mıntıkaya gelir. Kaleye eski yerleşimlerinin ismi olan Albız adını verirler. Albızlıların yanarak yok olan yerleşimlerinin günümüzde Çıldır Gölü'nün güney kıyısında yer alan Çanaksu (eski adı: Kamarvan/Gamaravan)'nun 3 km kadar güneydoğusundaki harabeler olduğu da ayrıca iddia edilir (Gündoğdu ve Aktemur, 2001, 55.). Alvızlılar hakkındaki bu bilgilere referans olarak, Şadrudin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâşır ibn Ali El-Hüseyni'ye ait olan “*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*” adlı tarihi kaynak gösterilir (Gündoğdu ve Aktemur, 2001, 55 ve 58; Aktemur, 1998, 12; Gündoğdu, 2000, 73; Topaloğlu, 2006, 124). Ancak bu tarihi kaynaktaki Alvızlılardan ve Alvız ya da Şeytan adındaki bir kaleden aslında bahsedilmemektedir. Tarihi kaynağın referans alınan bölümünde, Sultan Alparslan'ın iki kaleyi fethettiğine ve kalelerden ilkinin fethi sırasında çıkan yangının bir yerleşime (memlekete) sıçrayarak burayı yok ettiğine değinilir (Şadrudin Ebu'l-Hasan Ali, 1999, 26). Hadiselerin geçtiği mıntika ise kesin bir dille açıklanmamıştır. Araştırmacılar bu kaynağı ya tam olarak inceleme imkanı bulamamışlar ya da tarihçi *F. Kırzioğlu*'nun Kars Tarihi adlı kitabındaki konuyla ilgili kişisel yorumundan etkilenmişlerdir (Kırzioğlu, 1953, 23, dipnot 8).

olarak bilinmekteydi (Patacı ve Oral Patacı, 2016, 173). Hem Gürcücede hem de Türkçede kaleye verilen isimlerin anlamı aynıdır (Patacı ve Oral Patacı 2016: 173). Şadrudin Ebu'l-Hasan Ali'ye bakıldığında görülecektir ki Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah tarafından ele geçirilen ya da yok edilen beldeler ve kaleler Gürcülere ve Rumlara (yani Bizans'a) aitti (Şadrudin Ebu'l-Hasan Ali 1999: 24-26). Tarihi kaynakta "Rum" ifadesi geçmektedir. Bu ifadeyle Bizans siyasi varlığı kastedilmiş olmalıdır. Tao-Klarceti ve Iberia Bölgeleri söz konusu olduğunda kültürel açıdan pek de Bizans varlığından söz etmek mümkün değildir. Varlığın siyasi ve askeri boyutta olması gerekir. Bunun yanında İ.S. 11. yüzyıl verilerine ilişkin çok daha kapsamlı bir araştırma yapılması şarttır. Özellikle Ardahan civarındaki kalelerin kullanım periyotları ve askeri güçler arasında el değiştirme süreçleri hakkında çok az veriye sahip olduğumuz ortadadır. Arkeolojik kazı eksikliği de işin bir başka boyutudur.

Şeytan Kalesi'nin yer aldığı bölge, dış tehditlere karşı oluşturulmak istenen son derece önemli bir savunma noktası olmalıydı. Ardahan'daki diğer Ortaçağ kalelerine bakıldığında, arazi şartlarının bu denli zorlayıcı olduğu başka bir kale yapısı yoktur. Buna karşın oldukça zorlu bir coğrafi noktada son derece sağlam ve görkemli bir kaleyi inşa edebilme başarısını göstermek, mimarlık tarihi açısından da övgüye değerdir. Kuzey, güney ve doğu yönlerindeki yüzlerce metrelik uçurumun varlığı, bu yönlerden kaleye ulaşılabilmesini mümkün kılmamaktadır. Bu nedenle kalenin esas savunma yapılaşması, saldırıya müsait olan batı kenarda yoğunlaşmıştır (Çizim 1). Topografik özellikler açısından Şeytan Kalesi ile Rize-Çamlıhemşin, Fırtına Deresi Vadisi'nde yer alan ve ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen Zilkale (Yıldız, 2017, 133) benzer özelliklere sahiptir.

### Mimari Özellikler

Şeytan Kalesi'nin ana burcu, merkezi bir şekilde arazinin batı kenarının zirvesine oturtulmuş ve bu merkezden iki kol halinde ayrılan kale duvar ve burçları yükseltinin sınırları boyunca ilerletilmiştir (**Resim 3-5**). Ana burcun üzerinde üçgen formda dışa doğru çıkıntı yapan tepe mazgalları sıralanmaktadır. Kalenin girişi, ana burcun güney kolunu oluşturan surdaki yarım yuvarlak planlı iki burç arasındadır. Bu girişte biri dış diğeri iç olmak üzere iki kapı yer alıyordu.

Şeytan Kalesi'nin en dikkat çekici noktası, batı kenardaki ana burcun ve beden duvarlarının arazinin doğal yapısı ile birlikte oluşturduğu, kalenin hemen dışındaki üçgen formlu alandır. Ortaçağ askeri mimarisinde bilinen bir savunma sistemi, burada iki burç arasındaki kale kapısının hemen dışına uygulanmıştır. Kapı önüne oldukça dar ve keskin açılı yani dirsekli bir koridor (giriş) inşa edilmiştir (**Resim 6**). Bu dirsekli koridora ait duvarların bir kısmı günümüzde halen korunmaktadır. Kale kapısının önüne bu duvarların örülmesinin nedeni, düşmanın kapıya bir

koçbaşı getirebilmesini engellemek ve hücum eden askerleri bu noktada toplayarak bir öldürme alanı oluşturmaktır. Asker kaybetmek istemeyen bir komutanın, kale kapısını kırabilmek için öncelikle girişin önündeki bu dirsekli koridoru yok etmesi gerekirdi. Kale beden duvarları ve burçlarına kıyasla bu ince duvarların tahrip edilmesi zor olmayacaktır; ancak kalenin karşısındaki sarp kayalık yamaçta mancınık ve benzeri silahları konuşlandırabilmek ve atış açısı yakalayabilmek de ayrı bir emek isteyecektir. Tepe mazgallarından alana doğru atılacak taş ve ok düşmana çok sayıda zayıt verdirecektir. Bu mazgallar günümüzde ana burcun ve kale girişini barındıran beden duvarının üzerinde korunabilmiştir. Burç ve beden duvarları tepelerinin fazlaca tahrip olması ve onarım izleri, en yoğun saldırıların bu noktalara yapıldığına dair bir işaret olmalıdır. Ayrıca, barış döneminde kapıya gelenlerin gözlemlenebilmesi yahut savaş döneminde kapıya saldıran düşmanın üzerine taş ve ok atılabilmesi için girişin üzerindeki duvara bir senkendaz<sup>4</sup> yapılmıştır (**Resim 7**). Bu senkendazın çok daha büyük bir benzeri, Göle ilçesindeki Kalecik Kalesi'nin girişinde bulunmaktadır. Muhtemelen yine savunma amacıyla, kalenin iç ve dış kapısı arasındaki geçidin tavanına düşey bir kanal açılmıştır. Silindirik kanal, kalenin dış kapısının düşman tarafından kırılması halinde belki de burada bir yangın çıkarma maksadıyla tasarlanmış olmalıydı. Tüm bu savunma yapılaşmasının haricinde, kaleye yaklaştıkça arazi eğiminin artış göstermesi, saldırı kuvvetleri açısından bir başka zorlayıcı etkidir. Bu özellikleri sebebiyle Şeytan Kalesi'nin saldırmaya tek müsait olan batı kenarındaki üçgen alanın, kalenin ismine de esprili bir göndermede bulunarak, güçlü bir ordunun ortadan kaybolabileceği bir şeytan üçgeni olduğunu söyleyebiliriz.

Ortaçağ'da Şeytan Kalesi'ni ele geçirebilmenin en zararsız yolu, bu kaleyi kuşatma altına almak olmalıydı. Kalenin erzak temininin kesilebilmesi için öncelikle Rabat yerleşimini ele geçirmek gerekirdi. Kalenin kuzey ve doğu kenarlarından vadiye doğru inen olası gizli yolların da kontrol altına alınması önemlidir. Kalede araştırma yapan H. Gündoğdu, gizli su yollarının varlığından söz etmiştir (Gündoğdu ve Aktemur, 2001, 63). Şeytan Kalesi, savunma avantajını ancak ateşli silahların kullanılmaya başlandığı Ortaçağ sonrasında kaybetmiş olmalıdır ki Osmanlılar 1578'de kaleyi ele geçirmişlerdir (Konukçu, 1999, 64-70; Gündoğdu ve Aktemur, 2001, 10).

Şeytan Kalesi duvarları Ortaçağ duvar örgücülüğü şartlarına göre sağlam tutulmaya çalışılmış; yerine göre büyük, orta ve küçük boyutlu taşlarla kireç harcı kullanılarak duvar örgüsü oluşturulmuştur. Kalenin duvarları incelendiğinde yer yer farklı tiplerde duvar örgüsü oluşturulduğu göze çarpmaktadır ki bu durum kalenin çeşitli evrelerde onarımdan geçtiği anlamına gelmektedir. Kalenin güney ve doğu kenarlarındaki surları, kuzeydeki sur sırasına oranla daha iyi korunmuştur (**Resim 8**).

4 Senkendaz: Kale duvarından dışa doğru çıkma yapan bir mazgal tipi.

Kalenin özellikle güney kenarı boyunca rahat bir şekilde gözlemlenebilen bu duvarın Ardahan'ın merkez ilçesindeki Kazan Kale'nin duvarları ile benzerlik gösterdiği kanaatindeyiz.

Kale içerisinde ayrıca bir Ortaçağ şapeli (**Resim 9; Çizim 2**), bu şapelin 23 m kadar kuzeydoğusunda yer alan yuvarlak planlı bir su sarnıcı (**Resim 10**) ve ayrıca kalenin güneybatı sur duvarına bitişik inşa edilmiş ve muhtemelen depo işlevinde kullanılmış dikdörtgen planlı bir yapı bulunmaktadır. Bu yapılar dışında, su sarnıcının kuzey ve kuzeybatısında kalan alanda, temel seviyesinde gözlemlenebilen farklı yapılara ait kalıntılar vardır (**Resim 11**). Buradaki mimari kalıntıların işlevini anlayabilmek için arkeolojik bir kazı yapılması gerekir. 9,30 x 6,70 m boyutlarındaki şapel, Ardahan'daki diğer Ortaçağ şapelleri gibi dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Doğu kısa kenarda içten yarım yuvarlak profil veren apsis, dıştan düz duvarla sınırlandırılmıştır. Bu tarz yapılarda duvar içi, harç ve moloz taşlar ile oluşturulmakta ancak duvar yüzeyleri düzgün kesme taşlarla örülmektedir. Bu uygulamanın çıkışı Geç Antik Dönem mimarlığı olup Gürcü ve Ermeni mimarlığında da kullanılmaktadır.

### Seramik Buluntuları

2017 yılı arkeolojik yüzey araştırmamız sırasında Şeytan Kalesi içerisinde arazi üzerinde gözlemlediğimiz çanak çömlekler genel olarak Ortaçağ'a aittir (Patacı ve Oral Patacı, 2019, 114-116). Bu örnekler 10.-13. yüzyıllar arasına tarihlenmelidir. Kalede iki kaçak kazı çukuru tespit edilmiştir. Bu kaçak kazı çukurlarından ilki, kale içerisinde, ana burcun 37 m kadar kuzeydoğusunda, yuvarlak planlı su sarnıcının ise 43 m kadar batısında tespit edilmiştir. Bu kaçak kazı çukurunun atım toprağı üzerinde gözlemlediğimiz çanak çömleklerden bazılarının İ.Ö. 5. yüzyıla (**Resim 12**), bir tanesinin ise İ.Ö. 4. yüzyıla, belki de bu yüzyılın sonlarına ait olduğu düşüncesindeyiz (**Resim 13**). Bu seramik parçası daha çok Batı Anadolu'da görmeye aşına olduğumuz ince cidarlı, siyah parlak firnisli ve birbirine paralel yatay yivlerle gövdesi bezeli Hellenistik Dönem seramiklerini anımsatmaktadır. Ardahan'da ve yakın çevresinde bu tipte seramiklere rastlanılmamaktadır. Diğer kaçak kazı çukuru, kalenin doğu surunun hemen iç kısmında, su sarnıcının 32-33 m kadar doğusundadır. Buradaki buluntular Ortaçağ seramiklerinden oluşmaktadır. Önceki yıllarda yapılmış bir araştırmadan, yine kale içerisinde Tunç Çağı çanak çömlekleri tespit edildiği bilinmektedir (Topaloğlu, 2006, 123-124). Çanak çömlek parçaları, Ortaçağ'a ait kale yapısından önce de burada bir aktivite olduğuna işaret etmektedir. Ancak böyle bir durumda dahi Şeytan Kalesi'nin inşasından önce aynı noktada bir savunma yapısının varlığını, şu an için, birkaç parça çanak çömlekten yola çıkarak kesin bir dille ileri süremeyiz. Bu konudaki asıl bakılması gereken arkeolojik veri, mimari buluntulardır. Arkeolojik alanın önceki dönemlerine ilişkin olası tespitler ancak bölgede yapılacak

bir kazı ile belirlenebilecektir.

## Sonuç

Şeytan Kalesi'nin ana savunma yapılaşması, arkeolojik alanın batı kenarındadır. Buradaki beden duvarlarında ve burçlarda acilen restorasyon ve konservasyon çalışmalarının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Son yıllarda duvarlardaki tahribatın ne yazık ki genişlediği açıkça fark edilmektedir. Bir restorasyon ve konservasyon projesinin gerçekleştirilmemesi durumunda, beden duvarları ve burçların yıkılma riski vardır. Bölgenin kış koşulları da kalenin tahrip olmasında etkindir. Özellikle buzlanma, duvarlarda zaman içerisinde çatlaklar yaratmıştır ve bu çatlaklar da duvar örgüsünde dökülmelere neden olmuştur.

Kaleye daha rahat ulaşılabilmesi için alt yapı çalışmaları ve restorasyon ve konservasyon faaliyetleri dışında elbette Şeytan Kalesi'nde arkeolojik bir kazısının yapılması gerekmektedir. Buradaki kaçak kazılar arkeolojik alanı tahrip etmektedir. Özellikle su sarnıcının kuzeyindeki ve doğusundaki daha alt seviyedeki alanlarda bir kazı yapılması olumlu olacaktır. Bu alanlarda arazi seviyesinde bazı kare ve dikdörtgen planlı yapılar araştırma ekibimizce tespit edilmiştir ve bu yapıların tarihi ve işlevi belli değildir. Kapsamlı bir çalışma kaleyi hangi kültürlerin hangi zaman dilimlerinde sırasıyla kullandığını kesin olarak belirleyebilecektir. Çözülmesi gereken bir diğer husus, toprak altında Ortaçağ öncesine dair bir mimari kalıntının olup olmadığıdır.

İ.Ö. 4. yüzyılın sonlarına ait olabileceğini düşündüğümüz ince cidarlı, siyah firnisli ve yiv bezemeli açık kap parçası (**Resim 13**) Doğu Anadolu'dan ziyade Batı Anadolu'da görülebilecek kapları bizlere anımsatmaktadır. Böylesi bir buluntu, Ardahan ve Kuzeydoğu Anadolu arkeolojisi adına oldukça ilginç olmalıdır. Görünen o ki, Şeytan Kalesi'nde arkeolojik bir kazı yapılması halinde, Ortaçağ adına doyurucu verileri elde edebilmenin dışında, belki de şaşırtıcı Antik Dönem buluntuları da ortaya çıkarılabilecektir. Ardahan ili 2013-2018 yüzey araştırmalarında doğrudan klasik arkeolojiyi ilgilendiren hiçbir arkeolojik buluntu tespit edilememiştir. Bu durum Kars, Ardahan ve Artvin gibi Transkafkasya sınırındaki illerimiz için gayet normaldir. Bölgenin arkeolojisi, Demir Çağı kültürleri adına ne tam olarak Transkafkasya arkeolojisi ile ne de Anadolu Arkeolojisi ile uyumlu olup daha çok yerel ve içe kapanık özellikler sergilemektedir. Özellikle Ardahan'da, Doğu Anadolu ve Transkafkasya ile paralellik gösteren tek dönem Tunç Çağıdır. Bir Erken Tunç Çağı kültürü olan Kura-Aras Kültürüne ait buluntu sayısı Ardahan'ın merkez ilçesinde oldukça fazladır. Onun dışında il genelinde Demir Çağı ve sonrasına ait veriler daha çok yerel karakterlidir; Hanak-Ortakent'te tespit edilmiş bir Urartu yazıtı dışında da Urartular ile ilgili doğrudan bir kalıntı ve buluntu yoktur. Bu yazıt ise Urartu'nun burada kültürel açıdan yayıldığını değil, bölgenin ürünlerinin krallıkça yağmalandığını ve bölge

halkının Bianili Ülkesi için köleleştirildiğini vurgulamaktadır. Bölgenin Ortaçağ'ına baktığımızda mimari açıdan Bizans'tan bağımsız olan, Gürcü ve Ermeni kültürlerinin izlerinin Kars, Ardahan ve Artvin'de görüldüğünü belirtmek gerekir. Bu farklılık daha çok dini mimaride kendini göstermektedir. Sonuç olarak, erken dönemlerden Ortaçağ'a varıncaya kadar yer aldığı coğrafyanın daha çok yerel özelliklerini ön plana çıkaran buluntulara sahip Ardahan'da, Şeytan Kalesi gibi bir Ortaçağ yapısı içerisinde, İ.Ö. 5.-4. yüzyıllara ait bazı seramik buluntularının olması ve bu buluntuların da muhtemelen Anadolu'nun batısında bilinen örneklerle paralel özelliklere sahip olması, başlı başına yeni ve alışılmadık bir veridir. Aynı zamanda Ardahan'daki en az veriye sahip Arkeolojik evrenin bu yüzyıllara ait olduğunu belirtmek de gerekir. Ardahan için Eskiçağ Arkeolojisi denildiğinde daha çok Tunç Çağları ve Erken Demir Çağı buluntuları akla gelmektedir. İleriki yıllarda Şeytan Kalesi'nde yapılacak olası bir arkeolojik kazının, bu yeni durumun göz ardı edilmeyerek düzenlenmesi gerekir. Daha önceki çalışmalarda Şeytan Kalesi içerisinde Tunç Çağı seramikleri ile karşılaşıldığından makalede bahsetmiştik. Bu çanak çömlek buluntuları Doğu Anadolu Tunç Çağı çanak çömlek kültürleri ile hemen hemen aynı karaktere sahip olup Protohistorya ve Ön Asya arkeolojisi konusuna girmektedir. Kalenin bir Ortaçağ buluntusu olduğu halihazırda bilinmekte ve sanat tarihçiliği açısından bir öneme sahip olduğu da aşikardır. Ancak, buradaki İ.Ö. 5. ve 4. yüzyıl seramiklerinin Klasik Arkeoloji açısından ne anlam ifade ettiğini belirleyebilmenin de gerekli olduğu anlaşılmaktadır.



**KAYNAKÇA**

Ababay, F. (1987). *Çıldır Tarihi*, Ankara.

Aktemur, A.M. (1998). “Çıldır ’da Şeytan Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 12-21.

Constantine, P. (1967). *De Administrando Imperio*. Moravcsik, GY. (Ed.), R.J.H. Jenkins (Çeviren), Dumbarton Oaks.

Gündoğdu, H. (2000). *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları No: 4, Ankara.

Gündoğdu, H. ve Aktemur (2001). A.M., *Tarihi Kalıntıları ile Çıldır*, T.C. Çıldır Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Ankara.

Kaukhchishvili, S. (1952). *Georgica*. Vol. 4.2. Tbilisi.

Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi*, I. Cilt, İstanbul.

Konukçu, E. (1999). *Ardahan Tarihi*, T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, No: 2, Ankara.

Patacı, S. ve Oral Patacı, Ö. (2016). “Medieval Fortresses and Towers in Ardahan (Artaani)”, *Abstracts of Papers, 4th International Conference: Tao-Klarjeti*, Tbilisi, 172-175.

Patacı, S. ve Oral Patacı, Ö. (2019). “Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, *Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 95-123

Sinclair, A. (1987). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Cilt I, Londra.

Şadrudin Ebul-Hasan Ali ibn Nâşır ibn Ali El-Hüseyini, *Ahbârü ’d-Devleti ’s-Selçukiyye*, (1999). Necati Lügal (Çeviren), TTK Yayınları, Ankara.

Takaishvili, E. (1909). “Христианские памятники, (Экскурсия 1902 года)”, *Материалы по археол. Кавказа, собран. экспед. Имп. Моск. археол. о-ва. Вып. 12*, 84-117.

Topaloğlu, Y. (2006). *Ardahan Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.

Yıldız, S. (2017). “Karadeniz Bölgesindeki Bizans Eserleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 53, 123-135.

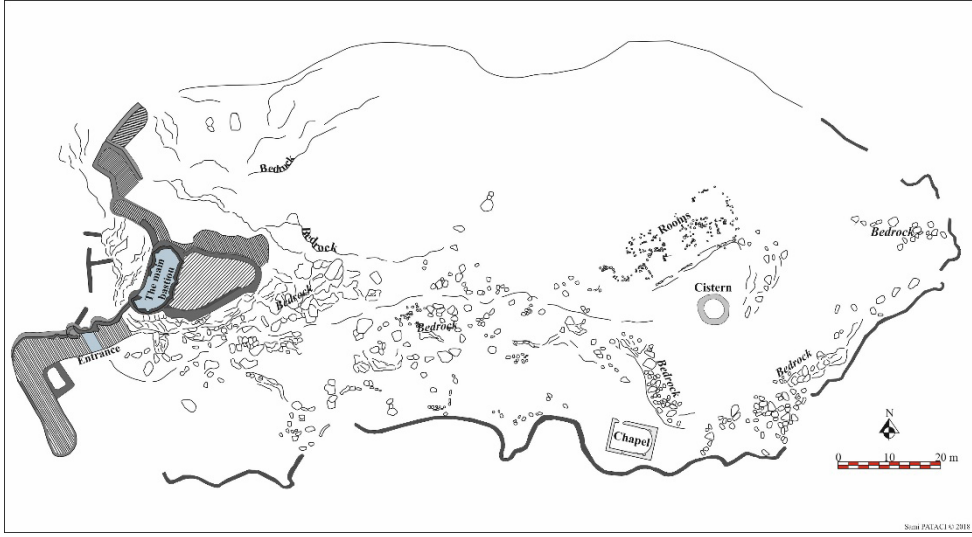
## RESİMLER



**Resim 1.** Şeytan Kalesi'nin güneyden görünümü.



**Resim 2.** Şeytan Kalesi'nin güneyden görünümü.



**Cizim 1.** Şeytan Kalesi planı.



**Resim 3.** Şeytan Kalesi'nin güneybatıdan görünümü.



**Resim 4.** Şeytan Kalesi'nin havadan görünümü.



**Resim 5.** Şeytan Kalesi'nin batı bölümünün havadan görünümü.



**Resim 6.** Şeytan Kalesi'ne girişin sağlandığı ana savunma alanı.



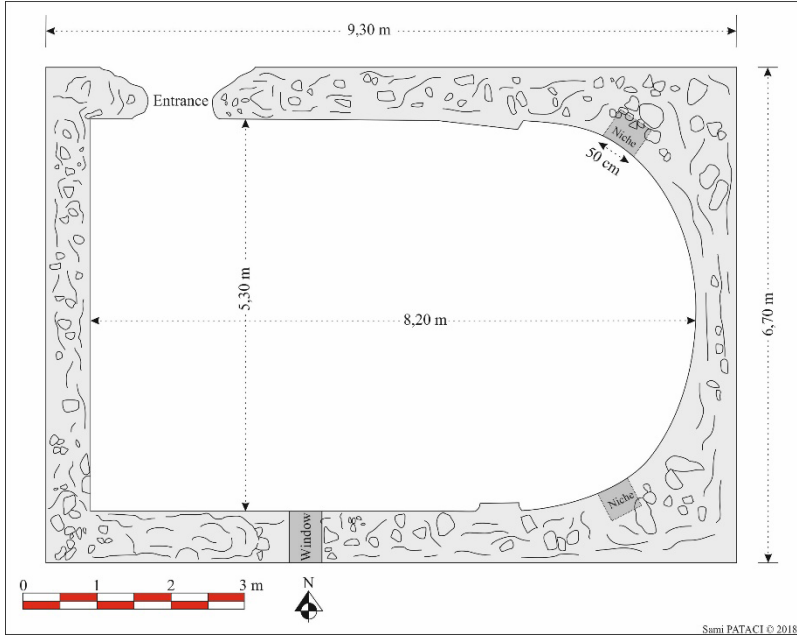
**Resim 7.** Şeytan Kalesi girişinin üzerindeki senkendaz.



**Resim 8.** Şeytan Kalesi'nin güney suru.



**Resim 9.** Şeytan Kalesi'ndeki şapelin kuzeyden görünümü.



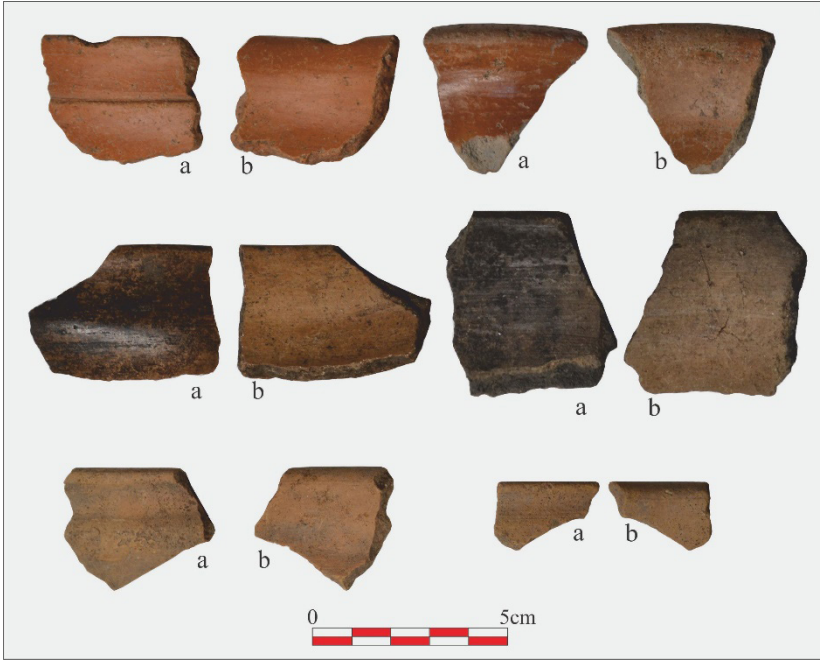
**Çizim 2.** Şeytan Kalesi şapelinin planı.



**Resim 10.** Şeytan Kalesi içerisindeki sarnıç ve şapel.

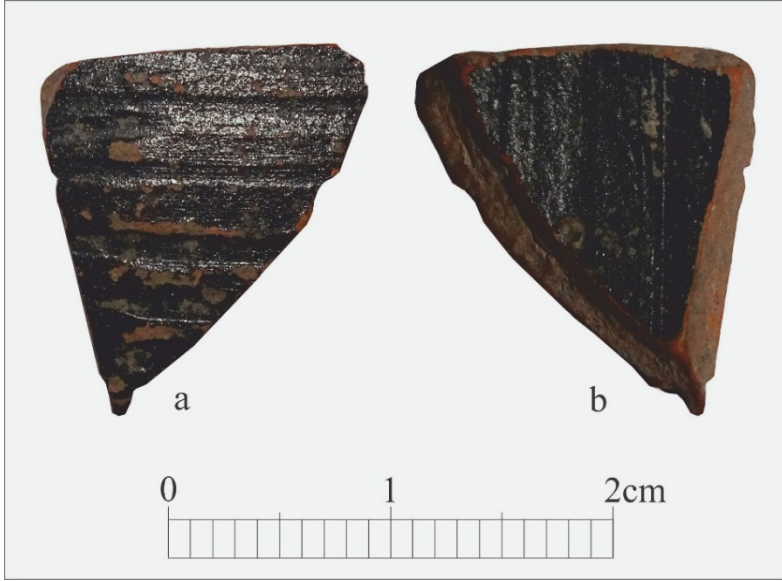


Resim 11. Şeytan Kalesi sarnıcının kuzeyindeki kalıntıların hava fotoğrafı.



Resim 12. Şeytan Kalesi seramik buluntuları.





**Resim 13.** Şeytan Kalesi'nden İ.Ö. 4. yüzyıla ait olması gereken bir seramik parçası.



